

TİMUR VE MOĞOL DEVİRLERİNDEKİ “ŞÂH-NÂME” TAKLİTÇİLERİ *

Minûçeħr MURTAZAVÎ
Çev.: Selami TURAN**
Aliye YILMAZ***

ÖZET

İran Edebiyatı'nın millî kahramanlık şairlerinden olan Firdevsî, İran tarihiyle ilgili kendi zamanına kadar olan rivayetleri Şâh-nâme adlı eserinde toplamıştır. Eserde İran'ın efsanevî kahramanları, kahramanlık destanları, önemli olayları, İran mitolojisi yer alır. Yazıldığı yüzyıldan itibaren pek çok şair, Firdevsî'nin bu eserini taklit ederek Şâh-nâme yazma geleneği oluşturmuşlardır. Bu makalede Timur ve Moğol dönemlerinde Şâh-nâme taklit edilerek yazılan eserler hakkında bilgi verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Firdevsî, Şâh-nâme, Timur ve Moğol Dönemi, Taklit, Manzum Tarih.

“SÂH-NÂME” IMITATORS IN THE ERAS OF MONGOLS AND TIMUR

ABSTRACT

One of the poets of national heroism in the Iranian literature, Firdevsî compiled the rumors relative to the Iranian history until his time in his work of Şâh-nâme. The work includes Iran's legendary heroes, epics, important events and mythology. Since the time it was

* Yazı, Minûçeħr Murtazavî'nin, “Mukallidîn-i Şâh-nâme Der Devre-i Moğol ve Timurî ve Târîh-i Manzûm-ı Şemsüddîn-i Kâşânî”, (Neşriyye-i Dânişgede-i Edebiyyât-ı Tebrîz, Şümâre-i Düvvüm, Sâl-i çârdehüm, Tabistân 1341, s. 141-175), adlı makalesinden tercüme edilmiştir. Yazar, makalesinde Şemsüddîn-i Kâşânî'nin Manzum Tarihi'ni ayrıntılı olarak başka bir makalede ele alacağını belirttiği için, başlıkta bu kısım yer almamıştır. Yazıdaki numaralı tüm dipnotlar, Minûçeħr Murtazavî'ye aittir.

** Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, turan@fef.sdu.edu.tr.

*** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Eğitimi ABD, Doktora Öğrencisi, aliyebeyza32@hotmail.com.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*
Volume 4/7 Fall 2009

written out, many poets have imitated the work and formed a tradition of writing Şâh-nâme. In this paper, information is given about the works imitating Şâh-nâme in the eras of Mongols and Timur.

Key Words: Firdevsî, Şâh-nâme, The Periods of Mongol and Timur, İmitate, History of Verse.

A-Timur ve Moğol Devirlerinde Şâh-nâme Taklitçileri:

Büyük edebî eserler kendilerinden önce vücuda getirilmiş birçok eserden etkilendikleri gibi, kendisinden sonra yazılan eserleri de etkilemiş olmaları, incelenmesi gereken konulardan biridir. Bu eserlerin yazarları, ne kadar yaratıcı ne kadar kabiliyetli olsa da kendinden sonrakilere etki ettiği kadar kendinden öncekilerin tarz ve yöntemlerinden etkilendiğini söyleyemeyiz. Eserlerin birbirini takip etmesi ve tedricen gelişmesi, sanatsal değişimin ve edebî gelişmenin değişmez kuralıdır. Büyük şahsiyetlerin elinden istisnai eserlerin çıkması, biz de taklit olmadığı düşüncesini doğurmaktadır; ama sanatsal psikoloji, edebî eserlerin yaratılış ve ortaya çıkışının niteliği, edebiyattaki değişim ve gelişimin özelliği konularındaki yapılan araştırmalar şunu ortaya koymaktadır. Dünya edebiyatındaki büyük ve kalıcı eserlerin ortaya çıkış sırrını, eserlerde kullanılan mazmunlar ve anlam gelinini süslemek için kullanılan gönül alıcı lafızlarda aramak gerekiyor. Son olarak “*seçmek ve oluşturmak*” konusundaki maharet ve ustalığı, edebî ve sanatsal kanunların kullanımındaki başarı da (mesela bazı eserlerdeki aynı tarzın kullanılmasında) aramak gerekiyor. Ancak insan tabiatına, ruh ve zihin yapısına ters düşen yaratmak ve icat konusunda bunlar aranmamalıdır.

Ortaya konan eserlerdeki etkileşim kendisinden öncekilerden etkilenmek ve kendisinden sonrakilere etki ettiğinin ispatıdır. Şu da bir gerçektir ki çok önemli edebiyat şaheserlerinde bu etki daha büyük ölçüde, daha kısıtlı olmayan bir alanda ortaya çıkıyor. “*kendi değeri*” ve “*genel kabul görmesi*” (Mecîd-i H’âfi’ye göre bizim dışımızdadır.), “*toplumun kabul etmeye hazır olması*” ve sonuç olarak belki de “*tesadüfî*” şaheser olarak tanınıyor. Büyük millî eserlerden, millî yadigârlardan ve ganimetlerden sayılıyor ve genel kabul görmesi sebebiyle sonsuz umutlar doğuruyor. Böylece bir fidan genel kabul ve taassup kabıyla sulanıyor. Bir milletin kutsal saydığı ve övündüğü bu eserler, tam anlamıyla olgunlaştığında daha sonrakilerin gözünü kamaştırıyor ve hayrete düşürüyor. Eser olgunlaşınca halk tarafından yaralanılıyor ve sanat kabul ediliyor. Cahil kimseler onu levh-i

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

mahfuzun ikinci nüshası olarak sanırken arifler de insanlığın bilinen sağlam kuralları olarak değerlendiriyorlar. Dinleyenler ondan istifade yolu arıyorlar. Onu okuyanlar da ifade yönünden ondan faydalanyorlar. İster istemez böyle bir eser, herkes tarafından en zirve noktada kabul edilecektir. Bu eserler, bazıları tarafından konuşma dilinde taklit edilirken bazıları tarafından da kitap yazmada ona benzemeye çalışıyorlar.

Bu taklitçilerden hiç birisinin, ortaya koyduğu eserin, taklit ettiği eserle denk olmadığı kesindir. Şu gerçektir ki bu taklitçilerin şöhret ve isim kazanmak için ortaya koyduğu eser, hiçbir zaman gerçeği kadar başarıya ulaşmamıştır. Ancak bu şekilde ortaya çıkan ve edebî dil hazinesini zenginleştiren eserlerin değerini yok sayamayız. (Bu eserler vasıtasıyla) Bir güneş doğduğunu ve ışığının binlerce karanlığı aydınlattığını sanırsın. Her ne kadar bu karanlık yıldızların aydınlığı ve ışığı güneşin parlak nurundan geliyor olsa da sayıları binleri bulan bu yıldızların renk, görünüm ve güzelliklerini seyredenlerin gözlerini kamaştırır. Gözlerin güneşi seyretmesinin yanında ay ve yıldızlara bakması da faydalıdır.

İran Edebiyatı'nı araştıranların, gözden kaçmayan, büyük hatalarından biri, zaman zaman güneşe bakmaktan vazgeçip önemsiz, renksiz, ışıksız ve aynı zamanda daha aşağı bir dünyayı seyretmeye koyulmalarıdır. İran millî büyük kahramanlık eseri olan Firdevsî'nin Şâh-nâme'sinden bahsedecek olursak onlarca eser Firdevsî'nin bu eserine denk olma amacıyla onu taklit etmiştir. Başka bir deyişle, millî, tarihî ve dinî destan yazmak isteyenler, araştırmacıların gözünden kaçmıştır. Nitekim bu konuda yazılmış olan 600 sayfalık bir kitap hakkında, yalnızca yüz küsur sayfalık bir açıklamayla kırktan fazla eser yazılmıştır. Geri kalanı doğrudan veya dolaylı olarak Şâh-nâme ile ya da onun konusuyla ilgilidir.

Külâh-ı gûşe-i horşîd çün pedîd âyed

Sitâregân be-hakîkat fûrû nehend külâh

[Güneşin külâhının köşesi görüldüğünde, yıldızlar gerçek karşısında şapka çıkarırlar.]

Hâlbuki ne dünyayı ısıtan güneşin büyüklüğü ve yüceliği yıldızların tecellisine engeldir ne de yıldızların dünyasını izlemek ve onların nurunu güneşin parlak nuruna borçlu olan dünyayı incelemek ve düşünmek, etki yelpazesinin genişliğinin hissedilmesine, eserlerin çeşitlenmesine ve gerçek etkiye doğru bir yoldur.

Diğer taklitçilerin taklit ettiği bu tür şaheserler aslında özel bir tarzın ve usulün yayılmasına ve İran Edebiyatı'na özel bir takım

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

kaynak ve eserlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Birinci derecede Firdevsî'nin Şâh-nâme'si, Nizâmî'nin Hamse'si ve Sa'dî'nin Gülistan'ını sayabiliriz. Son dönem şair ve yazarların eserlerinde Şâh-nâme ve Gülistan'ın etkisinden bahsetmeyi gereksiz görüyorum. İlginç olan nokta şudur ki bu etki ve tesirin boyutu hem dil hem de edebiyat sınırlarını aşmıştır. Halk dilini de zaman ve mekân sınırlaması olmaksızın etkilemiştir.

Görünürde Firdevsî'nin Şâh-nâme'sine, Hâfız'ın gazelleri ve Sa'dî'nin eserlerine has gibi görünen bu genişlikteki etki, dünyanın diğer ülkelerinde bulunsa dahi çok azdır. Yazarın bildiği kadarıyla diğer ülkelerde bu tür eserlerin edebî etkisinin örnekleri bulunsa dahi konunun ve dilin yaygınlığının etkisi halkın ve arifin; bilginin ve cahilin; şehirli ve köylünün; saray erkânı ve esnafın hatta sipahinin dilinde dolanması aslında her yemeğin tuzu olması; alaylı ve mekteplinin; bakkalın ve tüccarın ve kahvehane meddahlarının dilinde dolması, bu bir kaç eserle İran halkına hastır diyebiliriz.

Bu şaheserlerin inceleme ve araştırması ve de İranlının zevk, düşünce ve dili üzerine etkisi, elde yeteri kadar belgenin bulunmayışı sebebiyle bütün ilginçliklerine rağmen mümkün görünmemektedir. Ancak edebî alanlarda bu tür inceleme ve araştırmalar mümkün ve elzemdir. Bu konu İran edebiyat ve edebiyat tarihi araştırmacılarının görevi sayılmaktadır. Mesela “*Gülistan ve onun taklitçileri*” konusu ki bu konudaki çalışmalar Sa'dî'nin Gülistan'ını taklitte yazılan birkaç kitabın zikredilmesi, Sa'dî'den sonraki yazarların eserlerindeki direkt ve dolaylı etkileri araştırmak için önemli bir konu sayılmaktadır. Araştırmacılardan birinin bu konu üzerinde araştırmaya cesaret etmesi gerekmektedir.

Gülistan taklitçileri, farklı konularda (bu konulardan her biri farklı bir bölümde incelenebilir) yani edebiyat, tasavvuf, biyografi, mizah alanlarında etkileşimi incelenmelidir. Sonuç olarak Sa'dî'nin Gülistan'ının önemi ve yaygın etkisi bu doğru anlamanın bir sonucudur. Mecid-i H'âfi'nin Ravza-i Huld'u, Muînî'nin Nigaristân'ı, Camî'nin Baharistân'ı, Kaânî'nin Perîşân'ı, Mulistân ve Hâristân isimli eserlerin yazarlarının başarısızlıklarının asıl sebebi “*etkiden ziyade taklit*” etmelerinde yatar. (Bahâristân ve Perîşân gibi bazı eserler Gülistan taklit edilerek yazılsa da onların başarıları yazarlarının şöhretinden ya da kitabın özel konusundan kaynaklanmaktadır). Bu eserlerin başarısızlığının asıl sebebi olan taklidi göz ardı edersek bu eserler, lafız ve mana bakımından değerleri ve özellikleri yönüyle İran Edebiyatı'nın temelini oluşturmaktadırlar.

Bunun yanı sıra Gülistân'ın münşeât mecmualarına tarz ve üslup bakımından etkisi ki bu durum “*taklit değil etki*”dir. Bunun da

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

en güzel örneği olarak Mirza Abdülkâdir Kâim'in münşeattır. Bu durum Fars Edebiyatı'na etkisinin genişliğini göstermektedir. Öyle görülüyor ki böyle bir başarıyı elde etmek için Meliküşşuara'nın Seb-k-şinâsî (yöntem bilimi) kitabındaki, Gülistan ile ilgili yazdıklarının açıklanmasına ihtiyaç vardır. Bilhassa Sa'dî'nin nesrinin mükemmel oluşu, eserinde işlediği konular arasındaki bütünlük, çeşitlilik ve içeriklerinin ilginçliğinden kaynaklanır. Hoca Abdullah Ensârî'nin şahsî üslubu, Sa'dî'nin nesrindeki secili ve akıcı üslubu üzerinde etkili olmuştur.

Firdevsî'nin Şeh-nâmesi, manzum olması sebebiyle ve Gülistân'ın içerdiği konulardan daha azını içermesi hasebiyle dolaylı etkisi bakımından, Fars Edebiyatı'nda, Gülistân gibi yeni bir tarz oluşturmamıştır. Ancak diğer yönden sarayda şiir yazan şairler ve edipleri harekete geçirmesi bakımından ilk sırada yer alır. Gülistân'dan daha fazla taklit edilmiştir. Bu şaşırtıcı değildir. Çünkü Gülistân şöhreti ve beğenilmesi bakımından yazarları teşvik etmiş olsa da Şeh-nâme bu özelliklerin yanı sıra taşıdığı, iki önemli özelliğiyle yazarları taklit etmeye teşvik etmektedir. Bunlardan birincisi, Şeh-nâmeyi yazmada Tus'un büyük söz üstadının yararlandığı dini tarihî millî ve kahramanlık destanlarının çokluğu, ikincisi de sultanların Şeh-nâmeye özel ilgisi ve Şeh-nâme'nin şahları ve pehlivanları övmesidir.

Bu ilgi çekicilik iki yolla ortaya çıkmıştır. Birincisi Mahmud-ı Gaznevî'ye gıpta edilmesi ve onun Firdevsî gibi büyük bir şair sarayında yer vermesi. Diğeri de sultanların Şeh-nâme gibi eserlerde etki bırakma isteğidir. Şeh-nâme'nin taklitçilerinin çok olma sebebinin asıl sırrı bu son noktada yatmaktadır. Her halükarda Şeh-nâme taklitçilerini üç gruba ayırabiliriz: Birinci grup, kendi şahsî zevkleriyle veya büyüklerin teşvikleriyle İran millî ve kahramanlık destanların kalıcı kılmak isteyenler (*Firdevsî'nin işini tamamlama isteği ve bu cazibenin etkisiyle onların adının da Kahramanlık destanı yazmak suretiyle ebedî olma arzusu*). Bu grup, Firdevsî'nin işine gelmeyen bazı küçük konuları nazmetmeye kalkışmışlardır. İkinci grup, bahşiş almak isteğiyle dalkavuklukla şahları veya onların atalarından birinin durumunu konu edinmişlerdir. Eserlerinin Şaha takdim ederken de Mahmud-ı Gaznevî'nin Firdevsî hakkındaki cimriliğini telafi eder bir bahşiş beklemişlerdir. Son grup olarak da kendi saltanatını Mahmud-ı Gaznevî'den küçük görmeyen ve onun şairi Firdevsî'ye ihtiyaç duyan sultanların ihtiyaç duyduğu şairlerden söz edilebilir.

Bu üç gruptan ikinci ve üçüncü grubun, tarih manzumeleri Moğollar ve Timurlular döneminde daha çok kaleme alınmıştır. Bu iki

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

dönemde tarihçilerinin yazdıkları eserler arasında kahramanlık destanları önemli bir yer tutar.

Söz konusu dönemlerde Moğol ve Timur sultanlarının tarih ve tarih yazmaya ilgi göstermeleri sebebiyle, eserleri tasnif ederken nazım kalıbında düşünmekten ziyade, mazmun ve muhteva bakımından ele alarak tarih eserleri arasında değerlendirmek gerekir.

Moğol ve Timur Dönemi'nde tarihî ve kahramanlık destanlarının ortaya çıkışını ve bu tür manzumelere ilginin fazla olmasını iki sebebe bağlayabiliriz:

1. Manzum ve mensur olarak tarih yazarlığının yaygınlaşmasının etkisi

2. Konuların nazım olarak işlendiğinde daha kalıcı ve etkili olacağı düşüncesi.¹

Ne yazık ki bu düşünce yersizdir. Çünkü bu dönemin önemli mensur tarihlerinin ulaştığı şöhrete karşın, manzumeler ün kazanamamıştır. Nitekim Hâtifi'nin Timur-nâmesi dışındaki manzumeler ki yazara göre bu eserin kazandığı şöhret de tesadüf eseri olmuştur, nerdeyse hiç bilinmemektedir.

Moğol dönemi tarihî kahramanlık destanlarının bu kadar meçhul kalması insaf dışıdır denebilir. Ancak Moğol ve Timur dönemi önemli manzum ve mensur kaynakları oluşturan Cihan-güşâ, Câmiu't-tevârih, Târih-i Vassaf, Zafer-nâme-i Şâmî, Şerefüddîn Ali Yezdî'nin Zafer-nâme'si ve Zübdetü't-Tevârih gibi önemli tarih eserleri düşünüldüğünde bu eserlerin gölgede kalması doğaldır. Buna rağmen bazı konularda araştırmacılara ışık tutan ve bir takım sorunlara çözüm yolu olabilen bu manzumelerin tamamen göz ardı edilmemesi gerekir. Aslında bu manzumelerin yazarları büyük söz üstadını taklit ederek onu gölgede bırakma hayaline kapılma iddiasındadırlar ancak, bu düşünce onların eserlerini tamamen değersizleştirmemelidir.

Bu makaledeki amaç, Moğol dönemi manzumeleri içerisinde diğerlerine nispetle daha değerli olan, manzumelerden birini

¹ Moğol ve Timur dönemlerinde yazılan tarih manzumelerinin yöntem ve vezin seçiminde Firdevsî'nin Şeh-nâme'sinin etkisi kesindir. Bu etkinin sırrı “Şeh-nâme'nin yaygınlaşması, Şeh-nâme okumanın fazlalığında” ve “bu dönem sultanlarının bu tür eserlere özel ilgisinde” aranmalıdır. Hâtifi Timur-nâme'sinde Timur hakkında şöyle demektedir: *Pey-i h'âbeş efsâne Şeh-nâme buved/ Zi hodeş kelle vü zi zirh câme buved* [Şeh-nâme'nin hikayesi onun rüyasıyla ilgiliydi. Kelleşi kendinin, kıyafeti zirhtandı] Her ne kadar bu beytin konusunun doğruluğu belirsiz olsa da genel anlamda Timur'un savaçılığı ve işe hazır oluşu inkâr edilemez. Ancak “Şeh-nâme'nin efsane olacağı rüyası peşinde oluşu” her iki iddiayı doğrular niteliktedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

tanıtmaktır. Bu sebepten bu dönemin tarih manzumelerinin ismini ve özelliklerini zikretmekle yetineceğiz.

1. Cengiz-nâme veya Ahmed-i Tebrîzî'nin Şehenşâh-nâmesi

Bu manzume sultan Ebu Sa'id adına düzenlenmiş, mütekarib bahrinde ve Şâh-nâme-i Firdevsî tarzında yazılmıştır. Tamamı on sekiz bin beyit olan bu eser, Hicrî 738 senesine kadarki Moğol tarihine ait olayları kapsar.

Mütekarib bahrinde söylenmiş olan dört manzum mecmuanın yanı sıra bu manzumenin el yazma nüshası Or. 2780 numarası ile Britanya Müzesinde muhafaza edilmektedir. 243 varak olan bu el yazma nüsha şu şekilde düzenlenmiştir: Gerşâsb-nâme (1-40), Şehenşâh-nâme (41-132), Behmen-nâme (134-187) ve Kûş-nâme (188-243). Nüshanın yazım tarihi Hicrî 800 yılının safer ayıdır².

2. Nureddîn bin Şemsüddîn Muhamedd'in Yazdığı Gazân-nâme

Bu manzumenin özellikleri yalnızca Brown'un Edebiyat Tarihi'nde verilmiştir. Brown'a göre mütekarib bahrinde ve Firdevsî'nin Şâh-nâme'si tarzında olan bu manzume Hicrî 763 senesinde yazılmıştır. Her iki kitap da (*yani Şehenşâh-nâme-i Ahmed-i Tebrîzî ve söz konusu Gazan-nâme*) nadir ve ender eserlerdendir. Gazan-nâme'nin yazma nüshalarından biri Profesör Brown'un elindedir. Bu nüsha, Hicrî 873 yılında Tebriz'de Sultan Ebu'n-Nasr Hasan Beg tarafından, Bahadır Han'ın kütüphanesi için istinsah edilmiştir. Onu Türkiye parlamentosunun Edirne milletvekili Doktor Rıza Tevfik, Miladî 1909 yılının mart ayında Profesör Brown'a hediye etmiştir³.

² Bu kitap hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız: 201 sıra numaralı (s. 135) Charles Rieu'dan Britanya Müzesi Farsça El Yazmaları Katalogu'na ait ekin ikinci bölümü. Buna ilave olarak Brown'un Edebiyat Tarihi'nin üçüncü cildi (Farsça Tercümesi, s. 126). Zebihullâh-ı Safâ'nın İran'da Kahramanlık Destanları s. 139. Bu iki kişi de konuları Rieu'daki katalogdan aynen almışlardır. Profesör Brown bu manzumenin değeri hakkında, "aşıkardır ki ...ne tarihî açıdan ne de şiir açısından özel bir yeri vardır. Ancak dikkatle okunup incelendiğinde konu ettiğimiz bu dönem hakkında faydalı bilgiler elde edebiliriz."

³ Brown'un Edebiyat Tarihi'nin 3. cildi (Farsça Tercümesi), s. 126-127. Brown, Ahmed-i Tebrîzî'nin Cengiz-nâmesi'nin değeri hakkında söylediği görüşlerini bu manzume hakkında da söylemiştir. (Bkz. Ahmed-i Tebrîzî'nin Cengiz-nâmesi hakkındaki dipnot)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

3. Hamdullah Müstevfî'nin Zafer-nâmesi

Firdevsî'nin Şâh-nâme'si taklit edilerek mütekarib bahrinde yazılan bu büyük manzumenin münhasır nüshası hakkında bilgi için, bizim vereceğimiz kaynağa bakmak yeterli olacaktır. Bu hususla ilgili olarak Fransız müsteşrik Blochet'in Moğol Tarihi'ndeki mukaddimesinde bu konu hakkında söylediklerini nakl etmekle yetineceğiz:

“Gazan veziri Reşidüddîn'in edebiyat meclislerine katılan ve onun yakın çevresinde koruduğu kişiler arasında bulunan yazarlardan birisi de, İran Edebiyatı'nın şöhretli yazarlarından olan, Hamdullah ibn Ebu Bekir ibn Ahmed ibn Nasru'l-Müstevfî'l-Kazvîni'dir. Hamdullah'ın kardeşi Zeynüddîn Muhammed ibn Tacüddîn, Reşid'in yardımcılardan biriydi. Görünen o ki Hamdullah onun sayesinde büyük vezirin huzurunda toplanan edebiyat meclislerine kabul edilmiştir. Kendi söylediğine göre, onun tarih yazarlığı zevki, bu toplantılara katılması sayesinde gelişmiştir. Hamdullah, Firdevsî'nin Şâh-nâme'sini okuduktan ve Şâh-nâme'nin bir nüshasını istinsah ettikten sonra (Rieu Katalogu'na ait ekin 172. sayfası) Onda, Hazret-i Muhammed'in hicretinden kendi zamanına kadar ayrıntılı genel bir tarih yazma ve gerçek anlamda Firdevsî'nin kahramanlık destanını tamamlama isteği ortaya çıkmıştır.

Reşidüddîn, Gazan Hanı Sultan Mahmud, Şemsüddîn-i Kâşânî'yi Moğol Tarihi yazmakla görevlendirmişti. (Bu makalenin konusu olan bu mesele hakkında daha sonra açıklamalı bilgi verilecektir.) O, açıkça ve resmî olarak bu önemli iş için başka birisini görevlendiremezdi. Ancak muhtemeldir ki Hamdullah Müstevfî, Zafer-nâme'yi yazarken Reşidî Tarihi'ni (bu tarih sonlanmadan önce) göz önünde bulunduruyordu.

Reşidüddîn'in müridinin planı hakkında habersiz olmayışı meselesinin ispatı açısından, Hamdullah Müstevfî'nin vezir Reşidüddîn ve oğlu Gıyaseddîn Muhammed (daha sonra Târih-i Güzîde'yi ona sunmuştur)'le olan ilişkisi yeterlidir. Belki de konumundan dolayı Hamdullah Müstevfî tedbirli davranmak zorunda kalmıştır. Belki de bu sebeple manzum tarihinde yer alan bu beytinde, vezir Şemseddîn'e olan bütün borcunu itiraf etmemek için, kapalı bir ifade kullanmıştır:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Zi Tâzîk ü ez serverân-ı Moğol

Be-custem hikâyet zi cüz' ü (zi) küll⁴

[Tazikten ve Moğol önderlerinden, küçükten ve büyükten hikâye aradım.]

Bu kitabın elde bulunan tek nüshası (Britanya Müzesi or. 2833) 779 varaktır. 807 senesinde yani tam olarak Timur saltanatının sonu ve Şahrüh saltanatının başında istinsah edilmiştir.

Bu manzumenin edebî değerinden söz edilemez. Hamdullah Müstevfî'nin taklit ettiği kılavuzunun mertebesine erişmeye çalışmasının boş bir çaba olduğu dikkatten kaçmamaktadır. Onun bu durumu kendini alay konusu ettirmektedir. Bu manzume de Şemseddîn-i Kâşânî'nin Manzum Tarihi gibi telifinden hemen sonra unutulmaya yüz tutmuştur. Eğer Timurî dönemi hareketliliğiyle kısa bir zaman için bu manzumeler, gün ışığına çıkarmasaydı bugün tamamen kaybolup gideceklerdi.

Hamdullah, şiir dünyasında Firdevsî'nin şiir alanındaki ustalığına sahip olmadığından ve şiirlerinin değerinden emin olmadığından, şiir yeteneğini inkâr eder. Hamdullah eserinin üçte birini tamamladığında yani Zafer-nâme'nin üçte ikisini yazdığında onu bir kenara kaldırıp 730'a kadar bir Dünya Tarihi yazmaya başladı. Zafer-nâme'nin aksine daha meşhur olan eser, Sultan Ebu Said'in veziri Reşidüddîn'in oğlu Gıyaseddîn'e sunulan Târih-i Güzîde'dir. Bu büyük manzumenin (yaklaşık 75 bin beyt) değerini sıfır olarak belirten Blochet'e karşılık Rieu katalogunda, müellifin olaylar ve tarihler konusundaki titizliğinden bahseder. Bunun yanı sıra söz konusu manzumenin tarihî değerinin altını çizer. Zafer-nâme'nin yetmiş beş bin beyitlik üçüncü cildinin otuz bini Moğol tarihi hakkındadır⁵.

4. Şemsüddîn-i Kâşânî'nin Manzum Moğol Tarihi

Bu manzume makalemizin konusu olduğundan daha sonra ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır⁶.

⁴ Rieu Katalogu'nda (ek, 173. s.) Blochet'in Moğol Tarihi'ne mukaddimesinde ikinci mısra "Be-custem hikâyet zi-cüz' ü küll" şeklindedir. Karşılaştırılarak düzeltildi.

⁵ Britanya Müzesi El Yazmaları Katalogu'nun eki, s. 172–174, kayıt Numarası 263. Brown'un Edebiyat Tarihi, C. 3, s. 117–118. Hamase-serâ-yı der İran, s. 337–339. Tari-i Güzide, Londra Basımı s. 5. Blochet'in Moğol Tarihi'ne Mukaddime'si.

⁶ Bu dört manzume, yani Ahmed-i Tebrizî'nin Cengiz-nâmesi; Nureddîn bin Şemsüddîn Mehmed'in Gazan-nâme'si; Hamdullah Müstevfî'nin Zafer-nâmesi; Şemsüddîn-i Kâşânî'nin manzumesi hakkında, "Câmi'ü't-Tevarih ve müellif vaki'-i

5. Hâtifi'nin Timur-nâme veya Zafer-nâmesi

Hâtifi'nin Timur-nâme manzumesi, diğer manzumelere göre daha fazla bilinmektedir. Moğollar ve Timurlular döneminde Şah-nâme taklidi tarzında söylenmiş ve günümüze kadar baskısı da ulaşmıştır. Bu nedenle Fransız Blochet'in Moğol Tarihi'ne yazdığı mukaddimesinin bir bölümünü nakletmekle yetineceğiz:

“Şemse'd-din-i Kâşânî'nin ve Hamdullah-ı Kazvinî'nin manzum tarihlerinin hazin sonuna düşmeyen tek kitap Hâtifi'nin Târih-i Timur'udur. Ancak bu eser de şiir konusunda bir hayli iyi olmasına rağmen İran'da edebî tarih araştırmacıları tarafından bile bilinmemektedir. Timur-nâme veya Zafer-nâme, Şemsüddîn Kâşânî'nin ve Hamdullah Müstevfi'nin uygunsuz işlerine benzemektedir.”

Câmî'nin yeğeni Abdullah Hâtifi, kendi döneminde güzel mesnevî yazan şairlerdendi. O Nizâmî'nin İskender-nâme'sinin tarzından hareketle, Horasan hâkimi Sultan Hüseyin Baykara'ya takdim etmek için onun dedesi Emir Timur'un hayatı hakkında manzum bir tarih yazdı.

Hâtifi, manzum tarihi için Ali Yezdî'nin Zafer-nâmesini temel almış ve kaynak seçmiştir:

Der evrâk-ı fersûde-i rûzigâr

Ne-dîdem zi İskender-i nâmdâr

[Zamanın eskimiş evrakında meşhur İskender'i görmedim.]

Hadîs-i sahihî ki sâzeş kunem

Zi kilik-i dürr-efşân tırâzeş kunem

[Kabul gören doğru sözü, inciler saçan kalemimle süsleyeyim.]

Ne-kerdem zi efsâne-i bî-fürûg

Zi İskender mürde nakl dürûg

[Işıksız efsaneden ve ölmüş İskender'den yalan nakletmedim.]

Sühan âferînân Hassân kelâm

Ki bûdend ser defter-i hâs u âm

an” (Câmî'ü't-Tevârih ve onun gerçek yazarı) adlı makalede bahsedilmiştir. (Tebriz Edebiyat Fakültesi Yayınları, Sayı 1, yıl 13, s. 39-40 ve 51.)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

[Söz üstatlarından Hassan'ın sözü, havas ve avamın baş tacıydı.]

Şudend ân harîfân ferhunde-rây

Be-sûy-ı Timûrnâmeem reh-nümây

[O mübarek zatlar, benim Timur-nâmem için önder oldular.]

Ki ân nâmver nâme-i Husrevî

Buved der hor-i nâme-i Mânuvî

[Mani'nin mektubu gibi olan Husrev'in mektubu meşhurdur.]

Çü dîdem der ân kıssa-i pür fûrûg

Zafernâmeî yâftem bî-dürûg

[Çünkü ışıkla dolu olan o hikâyeyi gördüğümde, yalansız bir Zafer-nâme ortaya koydum.]

Rakam kerd dâna-yı ân rûzigâr

Be-deryâ feşân kîlk-i güher-nisâr...

[O dönemin bilginleri, inciler saçan kalemimle, bir deniz neşr ettiğime karar verdiler.]

(Man. Ancien fonds 234, 137 varak arkası)

Hâtîfî de selefleri gibi Moğol döneminde ve Nizâmî ise, İskender-nâme'sinde, Tus'un büyük söz ustasının taklit edilemez Şâh-nâmesini tamamlamak, Enverî ile de rekabet etmek istiyorlardı. Ancak kendisinin de itiraf ettiği gibi işinin, İran bilginleri arasında faydasız şöhretten başka bir getirisi yoktu:

Nuhustîn ki Firdevsî sihir-sâz (Blochet: sihir-bâz)

Sühan râz-ı Şeh-nâme betsî trâz

[İlk sihirbaz Firdevsî'dir. Şeh-nâme'nin sırrını süsleyerek söze bağladı.]

Muhît-i me'ânî sadevâr buved

Sadevhâ pür ez dürr-i şehvâr buved

[Mana denizi, sadeifle. Sadefler ise, şahlara layık inciyle doluydu.]

Besî bûde be-kirân fikrî heme

Süpürde be-o mühr bikri heme

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

[Herkesin fikrinin köşesine yeter. Herkes ona açılmamış bir mühür sunmuştu.]

Güherhâ-yı endîşe nâ-süfte bûd

Suhenhâ-yı erzende nâ-güfte bûd

[Fikir incileri dizilmemişti. Değerli sözler söylenmemişti.]

Suhen nîz nevbâve bûd u ‘azîz

Ne-cüyed kesî gayb nevbâve nîz

[Söz de yeni yetme ve değerli idi. Yeni yetmenin ayıbını da kimse aramaz.]

Bed u nîk râ ber suhen bûd gûş

Heme ehl-i insâf bûdend u hûş

[İyi ve kötünün kulağı sözdeydi. Herkes insaf ve akıl sahibiydi.]

Şeh-i Gaznevî nîz be-nevahteş

Be-in’âm u ihsân ser efrâhteş

[Gazneli padişah da onu taltif etti. İn’am ve ihsan ile onu yüceltti.]

Zi bâlâ neşînâneş ber ter nişâned

Çi berter ki ber kürsi zer nişâned

[Başköşede oturanlardan da yükseğe oturttu. İyi de ne demek. Onu da altın bir tahta oturttu.]

Men imrûz kez kilik-i câdû-firîb

Suhen râ dehem ez Timurnâme zîb

[Ben şimdi cadıları da aldatan kalemlerle. Sözü Timur-nâme ile süslerim.]

Buved kân-ı ma’nâ zi güher tehi

Vezân dest-i endîşe râ kûtehî

[Mana madeninde mücevher yoktur. Bundan dolayı düşüncenin eli kısadır.]

Be-şovher resîde ‘arûsân-ı fikr

Ne-mânde yekî der pes-i perde bîkr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

[Düşünce gelini evlenmiş gibi, perdenin arkasında hiç biri açılmadan kalmamış.]

Zi evlâd-ı âdem dü sâhib-kırân

Giriftend gâtî girân tâ girân

[Âdemoğullarından iki hükümdar. Köşe bucağ dünyayı tuttular.]

Timurhan u İskender-i Feylekos

Yekî mâh-ı Tûrân yeki mihr-i Rûs

[Feylekoslu İskender ve Timurhan, biri Turan'ın ayı diğeri de Rus'un güneşidir.]

Nizâmî ki kân-ı suhen râ be-reft

Be-vasf-ı Sikender besî la'l-i süft

[Nizamî, söz madenini süpürüp götürdü. İskender'in vasfına çok inciler dizdi.]

Buved bahr-ı şî'r merâ nîz dūr

Ki rîzem güherhâ be-vasf-ı Timûr⁷

[Ben de Timur'un vasfıyla inciler dökmek istiyorum ama şiir denizi de bana uzaktır.]

Suhen-dâremeş hemçü dürr-i hoş-âb

Girân-mâye çün gevher-i âfitâb

[Parlak inci gibi sözüm var. Güneşin mücevheri kadar da değerlidir.]

Ne-y-âmed ez în âsumân kühen

Metâ'î girân-mâye ter ez suhen

[Bu köhne gökyüzünden, sözden daha değerli bir meta gelmedi.]

Suhen-zâd zi insân zi ümmü'l-kitâb

Ki rûhu'llâh ez Meryem -i kâm-yâb

⁷ Hâtîfî, Nizâmî'nin İskender-nâme'sinin konu ve anlam bakımından, hiçbir şekilde Timur-nâme ile kıyaslanamayacağını anlamamıştır. Aslında Nizâmî'nin İskender-nâme'deki amacı ve konusu tarih nazmetmek ve bir kimseyi övmek değil, belki eski efsanelerden birini diriltmektir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

[Söz insandan, Ümmü'l-kitaptan doğdu. Ruhullah da Meryem'den doğdu.]

Be-hüsn-i suhen reh ne-yâbed zevâl

Suhen râ tuvân guft sâhib-i cemâl

[Güzel söze zeval erişemez, söz için güzellik sahibi denebilir.]

Suhen zi âsumân kebûd âmede

Tufeyl-i suhenver fûrûd âmede

[Söz, mavi gökyüzünden gelmiştir. Söz ustasının hürmetine inmiştir.]

Suhen-ver nebûdî eger der cihân

Ki mîguft evsâf-ı şâhenşehân

[Şair eğer cihanda olmasaydı. Padişahların vasfını kim söylerdi.]

Zi güftâr-ı Firdevsî hûşmend

Besî nâm-ı Kâvûs u key şud bülend

[Akıl sahibi Firdevsî'nin sözlerinden, Kavus ve Key'in isimleri yüceldi.]

Suhen ger ne-perdâhti Enverî

Ki mîguft ez Sencer u Sencerî

[Eğer Enverî de söz söylemese idi. Sencer ve Senceri'yi kim anlatırdı.]

(Ancien fonds persan 234, 11. sayfadan sonrası)

Görüyoruz ki Blochet, "*Hâtifi, manzum tarihinin aslınu Şerefüddîn Ali Yazdi'nin Zafer-nâme'sinden almıştır.*" Der. Blochet'in böyle bir sonuç çıkarmasının sebebi, manzumenin sonunda yer alan Hâtifi'nin şu iki beytidir:

Şudend ân harîfân-ı ferhunde-rây

Be-sûy-ı Timur-nâmeem reh-nümây

[O isabetli görüşü olan kişiler, benim Timur-nâmemde yol gösterici oldular.]

Çü dîdem der ân kıssa-i pür-fürûg

Zafernâmeî yâftem bî-dürûg

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

[O ışıklarla dolu olan kıssada, Yalansız bir Zafer-nâme buldum.]

Blochét'in bu görüşü Hâtîfî'nin Zafer-nâme'ye işaret etmesinin en güçlü delilidir. Ancak dönemin bilginlerinin, Hâtîfî'ye atfettikleri "Zafer-nâme ya da Timur-nâme"yi, mutlak anlamda, Timur hakkındaki rivayetler ve senetler olarak alamayız. Ancak Hâtîfî'nin manzum Timur-nâmesinin senedini oluşturan Zafer-nâme ve Timur-nâme'nin yazarı hakkında net bir bilginin olmayışı, Şerefüddîn Ali Yezdî'nin Zafer-nâme'si ve bu Zafer-nâme'nin temelini oluşturan Nizamüddîn Abdolvâsi-i Şâmî'nin Zafer-nâmeleri arasında, hala şüphe vardır. Fakat Blochet'in çıkarım yaptığı ve bu şüpheyi ortadan kaldıracak bir karine de "Timur'un hayatının tamamını ve ölümünden sonraki olayları da içine alan Hatîfî'nin Timurnâmesidir. Halbuki Şâmî'nin Zafer-nâmesi Timur'un vefatından bir yıl öncesine kadarki olayları kapsamaktadır.

Hâtîfî'nin Timur-nâme'yi yazmadaki amacının Enverî ile rekabet etmek olduğu konusunda Blochet'in düşüncesi Enverî'nin adının geçtiği beyt dolaysıyla. Bu düşünce tamamen yanlıştır. Yani Blochet, o beytten sonra gelen ve Zahîr'in adının yer aldığı kısma dikkat etmemiştir. Aksi takdirde Enverî'nin ve Zahîr'in adlarının zikredilmesinin rastgele olduğunu görürdü:

Suhen ger ne-perdâhtî Enverî

Ki mîguft ez Sencer ü Sencerî

[Enverî eğer söz söylemeseydi, Sencer ve Sencerîden kim söz ederdi.]

Kızıl Arslan râ ki mîgerd yâd

Zahîreş ne-dâdî ger ez medh dâd

[Zahir eğer övgü ile söz etmeseydi. Kızıl Arslan'ı kim anardı.]

Bunlardan Hâtîfî'nin Timur-nâme'yi yazmada iki amacının olduğu ve İran'ın iki ünlü şairinden etkilendiği açıktır. Biri Firdevsî diğeri Nizâmî'dir. Sadece konu bakımından değil belki şiir yazmadaki üslup ve tarz olarak da bazen Firdevsî'den bazen de Nizâmî'den etkilendiği.

Manzume Allah'ın adıyla başlar ve 48. beyte kadar devam eder. (Paris Millî Kütüphanesi el yazma nüshası, sayı 234, sayfa 1-3)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Daha sonra 3–6 sayfalar arasındaki münacatın bazı beyitlerinde, o dönemin kahramanlık manzumelerinin durumunu ve dolaylı olarak Hâtifi'nin edebî zevkini bulabiliriz.

İlâhî der tâ'atem bâz kun

Be-tâ'at-gehem mahrem-i râz kun

[Allahım ibadet kapımı aç, ibadet yerimde sırlarına mahrem et.]

Merâ dîde be-güşâ vü be-güşâ nikâb

Ki bînem cemâl-i türâ bî-hicâb

[Benim gözümü aç ve seni perdesiz göreyim. Senin cemalini örtüsüz görebileyim.]

Zi âb vuzû-sâz kun çâreem

Be-ber gerd isyân zi ruhsâreem

[Abdest suyundan çare kıl. Yüzümü isyanın tozundan arındır.]

Be-kun destem ender ibâdet dırâz

Diheş pençe ez penç nevbet nemâz

[Benim fazla ibadet yapmamı sağla. Beş vakit namaz kılmama izin ver.]

Mekun rahne der saff-ı tâ'ât zi men

Dıraht mer ez în çemen ber me-ken

[İbadete saf tutmuşken, onu bozma. Bu çimenlikten ağacımı koparma.]

Zi rûze leb lokma cûyem bebend

Der-i dûzahet râ berevîm bebend...

[Oruçluyken lokma arayan ağzımı kapat. Cehennem kapısını bana kapalı tut.]

Bu örneklerde Hâtifi'nin şiirlerindeki anlam karmaşası ve lafzının gevşekliği açıktır. 6–8 sayfaları arasında “*Server-i Kâinât Muhammed-i Arabî aleyhi vesellem'in övgüsü*” Hazret-i Muhammet'in natı, 8–11. sayfaları arası “*peygamber aleyhisselam'ın miracınının sıfatı*” yer almaktadır. Burada ondan iki üç beyit aktarılacaktır:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Der âmed zi der peyk ferhunde pey

Be-yekdem reh-i âsumân kerde tay

[Bir anda göklerin yolunu kat ederek. Kutlu elçi kapıdan içeri girdi.]

Resândeş selâmî zi îzid te'âl

Ki ey ber ter ez her dü 'âlem te'âl

[Ey iki yüce âlemden daha yüce olan, Tanrının selamını ona ulaştırdı.]

Sefer kerde ez Ümmü Hânî serây

Be-Aksâ şudeş râh-ber reh-nümây

[Ümmü Hani'nin evinden yola çıktı. Aksa'ya doğru yol gösterici oldu.]

Felek rev çünân merkebi tîz dâşt

Ki ne tâziyâne ne mehmîz dâşt

[Kamçı ve mahmuz gerektirmeden gökleri kat eden hızlı bir bineği vardı.]

Bu tarz şiirleri Sa'dî'nin Bostan'ındaki beyitlerle mukayese ettiğimizde, değersiz beyitler olduğu anlaşılır:

Şeb-i ber nişest ez felek ber güzeşt

Be-temkîn u câh ez mülk der güzeştilh

[Bir gece otururken göklerden geçti. Vakar ve haşmetle bu dünyayı geçti.]

Ondan sonra, 11. sayfadaki son beyitten 14. sayfaya kadar kitabı yazmasının sebep ve maksadını söylemiştir. Bunun yanı sıra "Fırdevsî'nin zamanında söz yeni oluşmaya başlamış ve kimse de yeni olan bir şeyin açığını aramaz" demiştir. Bu sözden amacı, onun görevinin Fırdevsî'den zor olduğudur. Çünkü Tus'un şairi yeni konular ve söylenmemiş sözler denizine sahipti. Ayrıca onun teşvik edici unsurları da her bakımdan daha güçlüydü. Buna ilave olarak Farsça yeni gelişmekte olan bir dil olduğu için Fırdevsî üstlendiği görevi başaramasaydı halk onu ayıplardı. Aslında marifet Hâtifi gibi halkın çok eleştirdiği, şairlerin "kılı kırk yardığı", eleştirilerden vaz geçilmediği, mana incilerinin azaldığı, bakir bir mazmunun kalmadığı bir zamanda bu fesahat ve belagatle böyle bir Şâh-nâme ve Timur-nâme telif ve tasnif etmesidir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Manzumenin mukaddime ve sonucundan çıkartılan sonuç şöyledir:

Hâtifi yalnızca mesnevide değil belki kaside ve gazelde de kendisini üstat olarak görmekte ve İran'ın kaside ve gazel yazarlarının önde gelenleriyle rekabet etmektedir. Nitekim mukaddimedede ve manzumenin sonunda, kendi döneminde büyük bir şöhrete sahip olduğunu, “Çin sınırlarından Rum dolaylarına kadar” şiirlerinin yayıldığını açıklar. Ancak tuhaftır ki bu kadar şöhret ve kabul görmesine rağmen her türlü ödülün mahrum kalmış ve geçim sıkıntısı çekmiştir. “Alacağı aylığı düşünmüştür.” Ancak bütün bu yokluk ve meşguliyetle:

Keşîde ney-i kilik-i o der suhen

Hat-ı nesh der nüshahâ-yı köhen

[O nesih hattıyla eski nüshalarda kalemiyle söz yazmıştır.]

Firdevsî'nin Şehnâ-me'sini geçersiz bırakmış ve Nizamî'nin Hamse'sini değersiz kılmıştır. Açığı ki eğer “bir az geniş zamanı ve bir az düşüncesi olsaydı” dünyanın hayran kalacağı sözler yazardı.

O zaman Hâtifi üzüntüyle ve ciddi bir şekilde, kendisi Firdevsî kadar bu makama layık olmasa da methettiği kişinin Gazneli Mahmud'dan'tan daha iyi olduğunu çünkü onun şehzade olduğunu ve Gazneli Mahmud'un şehzade olmadığını belirtir. Bu suretle Timurluların vasf etmekle bir ömür harcayıp karşılığında faydasız bir ünden başka bir şey elde edemeyen şair, methettiği kişiden daha fazla bahşişte bulunmasını istiyor.

Buraya kadar aktardığımız, manzumenin mukaddimesinde (Paris nüshası 14. sayfaya kadar) geçen konuların bir derlemesidir. (Kitabın son bölümü “Ünlü mektubun tamamlanması ve bu sayfanın sonu” başlığı ile 137. sayfa ve devamını oluşturur. Hâtifi, Sarrâfî'nin Penc Genc'ine⁸ değindikten sonra Timur-nâme'de çektiği sıkıntıları anlatır ve Timur şehzadelerinin vasfıyla tükettiği ömrü için eseflenir.

⁸ Hâtifi'nin Nizamî'nin Hamse'sini taklit etme amacını güttüğüne şüphe yoktur. Sarrafi kendisi de bunu, Penc Genc'de açıklamıştır. Ancak manzumenin sonunda diğer manzumelerin isimlerini zikretmiş sadece dört manzumenin ismi geçmektedir: Leylâ vü Mecnûn, Husrev ü Şîrîn, Heft-manzar ve İskender-nâme'nin yerine de Timur-nâme yazılmıştır.

Hâtifi'nin manzumelerinden farklı kopyalar Dünyadaki çeşitli kütüphanelerde mevcuttur. Nitekim Timur-nâme'nin dokuz nüshası ve Heft-manzar Leylâ vü Mecnun, Husrev ü Şîrîn ve Timur-nâme'den oluşan bir diğer nüsha, başka bir nüsha ise, Heft-manzar, Leylâ vü Mecnûn, Husrev ü Şîrîn (Câmî'nin Yusuf u Züleyhası ve Mahmud Ârifi'nin Gûy u Çevgân'ıyla birlikte), başka bir nüsha daha İskender-nâme'nin kenarında Timur-nâme ve Nizâmî ve Emir Husrev-i Dehlevî'nin Âyîne-i

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Ney-i kilkem âfâk râ kerd pür

Zi evsâf –ı şehzâdegân Timur

[Kalemim, Timur şehzadelerinin vasfıyla, gökleri doldurdu.]

Şeb u rûz evsâfîşân sâhtem

Be-dîn u be-dünyâ ne-perdahtem

[Din ve dünya ile meşgul olmadan, gece gündüz onların vasıflarını yazdım.]

Tehî destem eknûn ne dünyâ ne dîn

Ez işân ne ân hâsilem şud ne în

[Şimdi elim boş, ne dinim ne de dünyam var. Yaptıklarımın sonucunda ne onu ne de bunu elde ettim.]

Bu manzumenin kaynak ve temeli mensur bir Zafer-nâme olsa da yeni konuları özellikle olayları ve Timur'un yaptığı işlerin sebeplerini anlatmada kendine mahsus bir düşüncesi pek görülmez. Her halükarda beyitlerden çıkarılabilecek bazı tali konular, manzumenin tarzı ve edebî değeri konusu bu makalenin dışında olduğundan, bu hususla ilgili birkaç nüktayı zikretmekle yetineceğiz:

1-Timur Tarihi veya Zâfer-nâme-i Hâtifî isimli eser, Timur ve Moğol dönemlerindeki en meşhur eserlerden sayılır. Hâtifî, tarihî kahramanlıkları anlatma alanında başarılı ediplerdendir. Yukarıda görüldüğü gibi Fransız müsteşrik onun şiirini “*mükemmel ve yüksek bir tarz*” şeklinde övmüştür. Kendisi de bu konuda o kadar çok iddialıdır ki eserinde şu beyite yer vermiştir:

Keşîde ney-i kilk-i o der suhen

Hat-ı nesh der nüshahâ-yı köhen

[O nesih hattıyla eski nüshalarda kalemiyle söz yazmıştır.]

Manzumede baştan sona kadar Firdevsî ve Nizâmî'nin başarısız bir taklidinin izleri görülmektedir. Bazen savaşları övmeye çalışır. Firdevsî'yi mükemmel taklit edebilmek için Şâh-nâme'nin yüce makamına çıkmaya çaba sarf eder, fakat yaptıkları kötü bir taklidin ötesine geçemez. Bazen de Nizâmî'nin zarif tarzını taklit etmeye çalışır ancak bu yolda da başarısızdır. Destanlarının

İskenderîsi ve Heft-manzar'ın bir nüshası, Husrev ü Şîrîn'in bir nüshası, Leylâ vü Mecnun'dan on bir nüsha ve Hâtifî'ye ait çeşitli şiirler, yazılı olarak Paris Millî Kütüphanesi'nde tespit edilmiştir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

başlangıcında Nizâmî'nin tarzını taklit etmeye daha fazla gayret sarf ettiği görülmektedir.

2- Zikredilmesi gereken ilginç bir konu da Hâtîfî'nin, Timuruların kan dökücülüğünü açıkça dile getirmiştir. Bazen de yaptıkları tahribi söyledikten sonra bunların sebeplerini açıklamaya çalışmıştır:

Zi nâ-be-hordî çün ki Fuşenciyan

Be-bestend der kîn sultân miyân

[Bilgisizlikten dolayı Fuşençliler gibi, sultanın hizmetine bel bağladılar.]

Be-bâd-ı fenâ reft çi keh çi meh

Zi nâdânî pîşvâyân deh

[Fena rüzgârına ay da saman da kapıldı. Köyün ileri gelenleri de bilgisizlikten gitti.]

Zi sultân be-her câ belâyî resîd

Zi nâdânî pîşvâyî resîd

[Sultandan her yere kötülük dokundu. Cahillikten önderliğe ulaştı.]

Negerded kesî yâ Rab ender cihân

Giriftâr nâdânî meh dehân

[Ya Rab, kimse dünyada bilgisiz birinin eline düşmesin.]

Be-rûyîne ten ger ne-burd âverî

Ten h'îşten râ be-derd-âverî

[Güçlü bir kimseye savaş açarsan kendi başını derde sokarsın.]

Kitabın son dan bir önceki bölümü “*Sâhib-kıran'ın (Timur) Hıta'ya yönelmesi, Utrar'da sağlığının bozulması ve ölüme yaklaşması*” konusıyla ilgilidir. Bu olayların yanı sıra Hâtîfî'ye göre Emir Timur, yakınları ile olan konuşmasında açıkça kan dökücü olduğunu ve suçsuz birçok insanı öldürdüğünü işaret ederek şöyle demiştir (s. 134–137):

Derîn kâh firûze heftâd sâl

Be-gerden giriftîm çendîn u bâl

[Yetmiş yıl bu dünyada birçok günah işledim.]

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Ki gayr ez hudâyeş ne-dâned hısâb

Ne-güncid der endîşe-i hâk u âb

[Allah'tan başkası hesabını bilemez. Toprak ve su endişesine değmez.]

Be-kuştîm be-her karâr cihân

Besî bî-günâh âşikâr u nihân

[Dünyada birçok günahsız kişiyi açık ve gizli olarak öldürdük.]

Zi mâl kesân nâ-revân u revân

Be-burdîm çendân ki burden tuvân

[Malı olan kişilerden sebepli veya sebepsiz alabildiğimiz kadarını aldık.]

Zemînî ki fersûde şud zîn sipâh

Ne-revîd der ân tâ kıyâmet giyâh

[Bu orduyla yaşlanan yeryüzünde kıyamete kadar bir ot dahi bitmez.]

Begâret çü rândîm Şebdîz râ

Ferâmûş kerdîm Çengîz râ...

[Saldırarak Şebdiz'i kovaladık. Cengiz'i de unuttuk.]

Be-her bîşe-i k'âteş efrûhtîm

Ter u huşk ân bîşe râ sûhtîm

[Ateş yaktığımız yerlerde yaş ve kuru her şeyi yaktık.]

Daha da ilginç olan Timur, yapmış olduğu hata ve zulümlerini telafi etmek, İslâm'ı yaymak ve küfrü ortadan kaldırmak bahanesiyle kan dökmeye ve günahsız kişileri öldürmeye, Çin ve Hıta'yı da yakıp yıkmaya karar verir:

Nuhustîn be-âhenk Çîn u Hıtây

Be-bendîm be-nâka Hindî derây

[İlk olarak Çin ve Hıtay'a doğru Hind devesine büyük çan bağladık]

Ber ârîm i'lâm islâm râ

Ne-gû nisâr sâzîm esnâm râ

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

[İslamı yayacağız, putları devireceğiz.]

Be-küffâr ân sehmgîn nâhiyet

Resânîm zi islâm sad ‘âfiyet

[O küffâr bölgesine İslamla afiyet götüreceğiz.]

Be-işân zi huccet-i hikâyet kunîm

Zi i’câz-ı Kur’ân rivâyet kunîm

[Onlara delilden (Kur’an) hikâye anlatırız. Kur’an’ın da mucizelerini anlatırız.]

Kesî ger be-huccet der âred şikest

Kunîmeş be-şemşîr-i huccet perest

[Bir kimse eğer Kur’an’a zarar verecek olursa. İslam kılıcıyla ikiye böler öldürürüz.]

Etrar’ın sınırlarına geldiği zaman ecel kendisine fırsat vermedi. Timur Han, yapmış olduğu hatalarını, katliamlarını telafi etme fırsatı bulamadan orada vefat etti.

3. Manzumenin birkaç yerinde Timurlular ve Cengizlerin bir aileden olduğuna ve yakınlıklarına işaret edilmiştir. Moğol imparatorluğunu devam ettirmek isteyen Timur sultanlarının Cengiz saltanatının varisleri olduğunu ispat etmeye özen gösterilmiştir. Bu bağlamda 14. sayfada Timur’un babasının soyundan söz edilir. 26. sayfada da Timur’un Harezm valisine yazmış olduğu mektupta Timur’un ağzından şu sözlere yer verilir:

Menem vâris-i taht-ı şâhân pîş

Zi nesl-i Karahan be-Çengîz hîş

[Ben önceki şahların taht varisiyim, Karahan neslinden, Cengiz’in akrabasıyım.]

6. Şerefü’l-din Ali Yezdî’nin Manzum Timur Tarihi

Bu manzum tarihin mütekarib bahrinde söylenmiş tek nüshası Paris kütüphanesinde Suppl. Pers 1766 numarada kayıtlıdır. Esere ait Paris Millî Kütüphanesi’ndeki Farsça El yazma Katalogu’nda (3. C., s. 266, 1669 sıra numaralı) adı geçen eser hakkında çok kısaca şu izah verilmiştir:

“Mütekarib bahrinde manzum Timurlenk Tarihi, Şerefüddîn Ali Yezdî’den (ölümü H. 858/M. 1454) Bu manzume Firdevsî’nin Şâh-nâme’siyle rekabet maksadıyla söylenmiştir. Bu Firdevsî’nin hamasî taklitlerinin en önemsizi ve en değersizisi sayılır. Mevcut nüsha

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Miladî 17. asrın ikinci yarısında Derviş İsmail isimli biri tarafından Türk nestalik hattıyla yazılmıştır. 60 varak 13/5x22/5 santimetredir.”

Şerefüddîn Yezdî'nin şairliğinden şüphe yoktur. Şiirlerinde “*Şeref*” mahlasını kullanmıştır. Nitekim Devletşâh-ı Semerkandî [eserindeki] altıncı tabakada (sayı 10) onu övmüş ve şiirlerinden örnekler vermiştir. Profesör Brown da onun şairliğini teyit etmiştir. Bazı şiir mecmualarında da onun kıtalarına yer verilmiştir. (Blochet'in Katalogu'nda 1977 sıra numarasıyla kayıtlı bir şiir mecmuasında Farsça ve Türkçe şiirlerinden bahsedilmiştir⁹.)

Şerefüddîn'in şöhreti daha çok meşhur Zafer-nâme'siyle olmuştur. Bu Zafer-nâme'yi zaman olarak daha önce yazılan, tarz olarak daha sade bir tarihten yani Zafer-nâme-i Şâmî'den iktibas etmiştir. Yaşadığı dönemin nesir anlayışına uygun olarak eserin daha muğlâk olması diğer etkilerden örneğin İbrahim ve Sultan Şahrûh'a yakınlığı asıl kaynağı unutturmuştur¹⁰. Ancak Şerefüddîn'in manzum Timur Tarihi, bizim bildiğimiz kadarıyla bu güne kadar bilinmemektedir. Tezkireler ve kitaplarda da bu tarihe işaret edilmemiştir.

Paris nüshasının birinci varığında bu başlıkla yazılmıştır: Zafer-nâme-i Vakayi'-i Timurleng ve Ensab-ı Çağatay Şerefüddîn Ali Yezdi ölüm tarihi 850 (vs.)

Birinci varaktaki söz konusu bu başlık aslında Şerefüddîn'in Zafer-nâme'sinde verilen başlıktır. Bilindiği gibi Zafer-nâme'nin bazı el yazmaları Türk hanlarının soylarını, Cengiz Han tarihini ve daha sonra Timur zamanına kadar ki konuları işleyen mukaddimeyi kapsar. Bu mukaddime Hicrî 822 yılında Zafer-nâmenin yazılmasından altı sene önce kaleme alınmıştır.

Manzumenin Şerefüddîn'e ait oluşu ve adlandırılması hakkında kesin bir şey söylenemez. Ancak şiirin edebî değerinin olmayışı, tarz olarak zayıf oluşu söylenebilir. Bu manzum Timur-

⁹ Şerefüddîn Ali Yezdî hakkında Britanya müzesi Farsça El Yazmaları Katalogu'nda (s. 173) kısa bir bilgi verilmiştir. Ayrıca Brown'un Edebiyat Tarihi'nin üçüncü cildinin zeylinde (Farsça Tercümesi) s. 389–393 metin ve haşiye. Ayrıca Doktor Hayyâmpür'un Zeyl-i Ferheng-i Suhenverân'ı “Şeref Yezdi” s. 296.

¹⁰ Bu yeni bir çıkarım değildir. Nitekim Brown kendi tarihinde, Çekoslovakyalı müsteşrik Felix Tauer de Zafer-nâme-i Şâmî'nin haşiyesinde (C. 2, s. 16) bu konuya itiraz etmişlerdir. Brown bu konuda şöyle demektedir: *Onun şöhreti söz konusu tarih kitabıdır. Bu tarih kitabı içinde bulundurduğu bilgilerle ve muğlâklığı ile müellifin iddia ettiği gibi kaynaklardan yararlanmayıp daha çok selefi Nizam-ı Şâmî'nin kitabından –gerçek kaynağa işaret etmeden- alıntılanmıştır. Hatta o kitapta geçen Kur'an ayetleri ve şairlerin şiirlerini aynen nakletmiştir. Bunun gibi Zafer-nâme-i Yezdî Zafer-nâme-i Şâmî'yi gölgeleyerek değersizleştirmiştir.* (C. 3, s. 390.)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

nâme'nin, edebî değer bakımından, o dönem tarih manzumelerinin en değersiz olduğu konusunda şüphe yoktur.

Paris nüshası asıl manzumenin bir bölümü sayılır. Bu nüsha, başından ve sonundan eksik değildir. Yani birinci varaktan başlayıp (varak arkası) başlayıp 60. varakta (varak önü) biter. Görünen o ki bu nüshayı oluşturan kişi manzumenin bir bölümü seçerek yazmıştır. Başlangıç ve bitiş itibarıyla bu eksikliğin asıl manzumeye ait olduğu düşünülemez. Çünkü manzumenin başlangıcında hutbe, münacat, na't-ı nebi, manzumenin yazılış sebebi yer almamıştır. Bu nüsha, Timur'un Semerkand şehrinden isyancıları bastırmak için Kıpçak çölüne hareket etmesi, kışın Taşkent'te konaklaması, hastalanması ve iyileşmesi konularıyla, giriş ve mukaddime yapılmaksızın, başlar.

Ne-şînde-i puşt-ı zîn-i peleng

Bed-insân keşed teng ber hing-ı ceng

[Kaplana binen kişi, böylece savaş atına meydanı dar eder.]

Ki sâhib-i Kur'ân muzaffer-'alem

Sipihir intikâm sitâre haşem

[(O kişi) Kur'an sahibi, bayrağı zaferle dalgalanan, felek intikamlı yücelik yıldızı,]

Zi şehr-i Semerkand kûs-ı rahîl

Zed u pest ber puşt....

[Semerkand şehrinde ayrılık kösünü, omzuna vurdu....]

Sûy-ı deşt-i Kıpçak âverd rûy

Ber ân vahşiyân dest râ...

[Kıpçak çölüne yöneldi, o vahşilere elini ...]

Der ân sâl fasl-ı zemistân temâm

Be-kışlak şud Taşkentdeş makâm

[O yılda bütün kış boyunca Taşkent'te kaldı.]

Kazâ râ şud ez âfet-i nâ-güzîr

Mizâc-ı Hümâyûn tagyîr pezîr

[Hümayun mizaçlı, kazara kaçınılmaz afet olan hastalığa yakalandı.]

Zi tebhâle âzurde âmed lebeş

Fütâd âteşî der cihân ez tebeş

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

[Dudağı uçukladı vücudu ateşlendi.]

(1. varak arkası)

Manzumenin sonunda Sultan Yıldırım Bayezid'in esareti, Timur'un huzuruna çıkarılması ve Timur'un onu azarlaması konuları işlenmiştir. Burası manzumenin son bölümünü oluşturur.

Tırâzende-i in huçeste rakam

Çünin rând zîbâ kemiyet kalem

[Bu uğurlu yazıyı süsleyen, şöyle kalem oynatır.]

Ki sâhib- kırân-ı muzaffe- sipâh

Suy-ı bârgâh âmed ez rezmgâh...

[Zafer kazanan kutlu kişi, savaş alanından sarayına geldi.]

Zi kîn hemçünâneş der ebrû girih

Gümân-ı ta'assub henûzeş bizih

[Kininden kaşları çatık, hâlâ taassup düşüncesiyle suçludur.]

Resîdend şehzâdegân-ı kâm-yâb

Muzaffer be-dergâh-ı keyvân cenâb

[Mutlu şehzadeler, muzaffer bir şekilde yüce padişahın sarayına ulaştı.]

Beşâret resân serverân sipâh

Be-hıdmet resîdend ez gerd-i râh

[Müjde vererek, ordu komutanları, ayaklarının tozuyla hizmete geldiler.]

Sitâdend hânân Cûcî- neseb

Giriftend der pîş dest-i edeb...

[Cuci soyundan hanları övdüler. Önünde edeple el bağladılar.]

Gürûhî ez ân hayli ferhunde ahd

Giriftend dünbâl-i Kayser be-cehd

[Sözü güvenilir olan bir topluluk, Kayser'in arkasından yürüdü.]

Dilîrî ki Mahmûd Han dâşt nâm

Ez ân şîr-i merdân-ı pür ihtimâm

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

[Çok gayretli, yiğit kişilerden Mahmud Han adlı bir yiğit]
 Be-Kayser resîd u zi püşt semend
 Fikend u be-besteş be-ham kemend
 [Atın sırtından Kayser'e ulaştı ve yaylarını çıkarıp bağladı.]
 Çünân saht ber besteş ân kîne-ver
 Ki güffî ne-h'âhed güşâdeş diger ...
 [O kadar sıkı bağladı ki bir daha hiç açılmayacak zannedersin...]
 Beşâret resânîd kes şâh râ
 Ki înek resândend bed-h'âh râ
 [Birisi şaha müjde verdi. Böylece düşmanını getirdiler]
 Fürû-beste dest ü bürehne ser est
 Ne-dâned kesî k'în hemân Kayser est
 [Eli bağlanmış ve başı açıktır. Bunun Kayser olduğunu kimse bilemez.]
 Be-güffî Hidiv-i mürüvvet sirişt
 Buved cevr ber merd-i maglûb zîşt
 [Mürüvvetli Hidiv, sanırsın ki mağlup edilen kişiye zulüm eder.]
 Çü düşmen şevd zîr dest kesî
 Be-rev lutf ez kahr bihter besî
 [Düşman birisine mağlup olduğunda, ona lutf etmek kahr etmekten daha iyidir.]
 Egerçi be-küşten aduv der hor est
 Velî cürm bahşî ez ân hûşter est
 [Her ne kadar düşmanın öldürülmesi caizdir. Ancak suçu affetmek ondan daha iyidir.]
 İhânet çe hâcet eger o kes est
 Hemân infi'âleş ihânet bes est
 [O kişilik sahibiyse ihanet etmez, o ihanet ceza olarak ona yeterlidir.]

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 4/7 Fall 2009*

Bedî râ bedî nâyed ez âdemî

Bedî râ ne-gûyî buved her demi

[İnsandan kötülüğe kötülük gelmez, her an kötülüğe karşı iyilik olmalı,]

Kebûter ki âyed şikesteş be-bâl

Buved besten bâl-i o bes u bâl

[Kanadı kırık bir güvercin gelse, onun kanadını bağlamak (esir etmek) çok günahdır.]

Du desteş zi hem ber güşâyîd bâz

Kunîdeş be-tâc u kemer ser firâz

[İki elini bir birinden ayırın (çözün), taç ve kemerle yüceltin.]

Be-hil'at be-pûşîd 'aybeş temâm

Numâîd der hıdmeteş ihtimâm

[Hil'atla ayıplarını örtün, hizmetinde gerekeni yapın.]

Be-'izzet be-o ber guşâ'id leb

Derûn âverideş zi râh-ı edeb

[İzzetle ona söz söyleyin, saygıyla içeri getirin.]

Orada da Yıldırım Bayezid'e karşı Emir Timur'un şahlara yakışır ve sevgi dolu davranışı anlatılır:

Ser efrâhtendeş be-teşrîf-i hâs

Zi teşrîf-i hâseş ümîd-i halâs

[Özel bir karşılamayla baş eğdiler, bu özel karşılamayla ümidi tükendi.]

Çü Kayser der âmed be-ân bârgâh

Neyârest kerden sûy kes nigâh

[Kayser padişahın huzuruna girdiğinde, kimseye bakamadı.]

Ser-efgende der pîş u bes münfe'il

Ez ân kerde-i nâ-savâbeş hacil

[Başı öne eğik, çok üzgün, yaptığından dolayı da çok mahcup]

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Hidiv-i hata-bahş pâkîze-kîş

Nişândeş be-ta'zîm nezdik-i h'îş

[Hataları bağışlayan, temiz fitratlı Hidiv, saygıyla kendi yanına oturttu.]

Be-pürsîdeş ez rûy-ı şefkat besi

Neyâyed çünân merhamet ez kesi

[Kimsenin merhamet gösteremeyeceği bir şekilde şefkatle sordu.]

Be-gufteş mehor gam ez în bâk nîst

Ki bî-'ayb cüz hâlık pâk nîst

[ona sen kaygı etme, korkma dedi. Sadece Allah ayıptan münezzehtir]

Ne-mâned be-kes în cihân pâydâr

Hudâ-yı cihânest ber yek karâr

[Kimseye bu dünya ebedî kalmaz, kalıcı olan Allah'tır.]

Şud anhâ ki vâkı' der încümen

Ne tu dâştî ihtiyârî ne men

[Bu olanlar konusunda ne senin seçimin söz konusu ne de benim.]

Bed u nikûî heme ez hudâst

Ne-gûî ki ânhâ be-fermân mâst

[Kötülük ve iyilik hepsi Allah'tandır. Onların bizim emrimizde olduğunu sanma.]

Her ân k'âyed ez nîk u bed der şumâr

Ne-bâşed kesî râ der ân ihtiyâr

[Kötü ve iyi olarak başına gelenler hakkında kimsenin seçme hakkı yoktur.]

Bed u nîk 'âlem be-takdîr-i ost

Zi mâ her çe âyed be-tedbîr-i ost

[Dünyadaki iyilik ve kötülük onun takdiriyledir. Bizden her ne ortaya çıktıysa onun tedbiriyledir.]

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Savâb u hatâ ger ne ez pîş mâst

Veli terk insâf kerden hatâst

[Sevap ve günah işlemek bizim elimizde değildir. Ancak insafı terk etmek de hatadır.]

Zi şâdî vü gam her çe âyed be-kes

Hemîn bâyed ez h'îş dânest u bes

[Mutluluk ve gam olarak başa ne gelirse, kişi sadece bunu kendinden bilmeli.]

Merâ bâ tu îñ kîne der dil ne-bûd

Be-cuz dâye-i mihr (kezâ) der gil ne-bûd

[Sana karşı içimde bu kin yoktur. Böylece gülde sevgiden başka bir şey olamaz.]

Nümûdem be-tû bârhâ merdümî

Kem âyed çunîn kâr ez âdemî

[Defalarca sana insanca davrandım, insanoğlunda böyle bir iyilik az görülür.]

Tû ân râ velî ters pindâştî

Der-i âştî râ bâ nebâştî...

[Sen onu (yaptığım iyiliği) korkudan sandın, barış kapısını kapattın.]

Tû bûdî ger imrûz ber cây-ı men

Besî guftemî vây men vây men...

[Bu gün benim yerimde sen olsaydın, çokça eyvah halime derdim.]

Tu ammâ be-hod fikr bed reh mede

Gam u renc bîhûde ber dil mene

[Ama sen ama kötü düşüncelere kapılma, yersiz gam ve kedere gönlünde yer verme.]

Zi men hâtır h'îşten cem'-dâr

Ki nârem be-tû cuz negûî bekâr

[Gönlün benden yana rahat olsun, sana iyilikten başka bir şey yapmam]

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Hacil İldırım ez hod u kâr-ı h'îş

Peşîmân zi kirdâr u guftâr-ı h'îş

[Yıldırım kendinden ve işinden utanmıştı. Hem yaptıklarına hem de söylediklerine pişmandı]

Şude ez hod u kâr-ı hod münharif

Be-sehv u hatâ kârîş mu'terif¹¹

[Kendinden ve yaptıklarından vazgeçmişti. Hatalarını itiraf ediyordu.]

Tem tem tem tem

[tamam tamam tamam tamam]

(58. varak arkası ve devamı)

Söylemeden geçemeyeceğim bir husus da Hâtifi'nin Timur-nâme'siyle bu manzumenin şiirleri ve konuları arasındaki benzerliktir. Bu benzerlik o kadar çoktur ki ilk bakışta bu manzumenin Hâtifi'nin Timur-nâme'sinin bir bölümü olduğunu düşündürür. Nitekim yanlışlıkla, bu eserin, Şerefüddîn Ali Yezdî'ye ait olduğu varsayılmıştır. Ancak iki metin kıyaslanınca mesele daha da karmaşık hale gelir. Konu daha da anlaşılmaz bir hal alır. İki manzumede de benzer beyitler olmasına rağmen, manzumenin iki nüshası arasında basit bir fark veya yazarın ifade değişikliğinden kaynaklanan daha derin farklar olduğu **görülmüyor**. Buna ilave olarak ortak mısralar ve beyitlerin yeri de her iki manzumede tamamen farklıdır. Nitekim Şerefüddîn'e ait manzumede şu beyit sultan Yıldırım'ın esaretini anlatan hikâyenin başında verilmiştir:

Tırâzende-i îh huçeste-rakam

Çunîn rând zîbâ kemiyet-kalem

¹¹ Timur'un Yıldırım'a karşı davranışlarının anlatıldığı bu hikâye, Şerefüddîn Ali'nin meşhur Zafer-nâme'sinde anlattığı konuya ait bazı detaylara uyuyor. Örneğin Bayezid'i muhatap olarak alıp kınaması ve eğer olaylar tersine olsaydı onun Timur'a nasıl muamele edeceğini sorması ve daha sonra bu sözleriyle Bayezid'i affedeceği ile ilgili, "*bana Hakk'ın vermiş olduğu zafer karşısında şükür olarak sana ve halkına iyilikten başka bir şey yapmam, gönlün rahat olsun diye*" ümit vermesini manzumenin sonunda söylemiştir. (Altını çizdiğim beyitler tesadüfî değildir.) Belki manzum tarih ve mensur Zafer-nâmenin müellifinin aynı kişiler olduğuna bir delildir. (Zafer-nâme, C. 2, s. 438-439) Aynı şekilde Nizamüddîn-i Şâmî'nin Zafer-nâmesinde de bu rivayet farklı ibarelerle görülür. (Felix Tauer Baskısı, Beyrut, s. 256-260) Halbuki İbn-i Arabşah'ın Acâibü'l-makdur isimli eserinde (Mısır baskısı 130 ve 139) Bayezid'in demir kafeste hapsedildiğini yazmıştır. (İbn-i Arabşah'ın zikrettiği) bu kaba davranış Şerefüddîn Ali Yezdî'nin Zafer-nâme'sindeki şahlara yakışır davranışla taban tabana zıttır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

[Bu yazıyı süsleyen uğurlu kişi, böyle kalem oynattı.]

Hâlbuki bu Beytin birinci mısraı aynen ikinci mısraı ise değiştirilmiş haliyle Hâtîfî'ye ait Timur-nâme'nin başka bir bölümünde böyle geçmektedir:

Tırâzende-i îh huçeste-rakam

Çunîn rând der feth-nâme-kalem

[Bu yazıyı süsleyen uğurlu kişi, Fetih-nâmede böyle kalem oynattı.]

Hâtîfî, Sâhib-kıran'ın, Bağdat'taki hilafet merkezine yönelişini şöyle dile getirmiştir:

Tırâzende-i dâstân-ı kuhen

Çunîn şud hali bend bikr-i suhen

[Eski hikayeleri süsleyen, söz bağını böyle zenginleştirdi.

Be-âheng -i Bagdâd şevêd reh neverd

Ber âverd ez ân kûy gerdende gerd

[Bağdad'a doğru yöneldi, o yerin tozunu attırdı.]

Çunîn hukm şud kez za'îf u kavi

Dumeşk ez pey kâr deryâ revî

[Güçlüden ve zayıftan, Dumeşk'e deniz işinin arkasından gidesin, kararı ortaya çıktı.]

Be-bendend ber hınk vâdî neverd

Ki ez rûy deryâ ber ârend gerd...

[Deryanın bile tozunu attırmak için vadileri kat eden atın üstüne eğer bağlasınlar.]

Çunîn guft bâ merdüm-i ân diyâr

Ki şud râst-gû der cihân rüstegâr

[O, ülke halkına, dünyada doğru sözlünün kazanacağını söyledi.]

Kebûter ki murgî buved nâme ber

Zi mâ kerde Bagdadiyân râ haber

[Name götüren bir kuş olan güvercin, Bağdatlılara bizden haber götürdü.]

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Ne-dîdend ez râstî çün güzîr

Be-guftend ârî şeh-i dilpezîr

[Doğrudan zarar görmediklerinde gönlün hoşuna giden şaha evet dediler.]

Ne-dânîm ‘aybî be-ter ez galat

Kebûter be-Bagdâd di burd hat

[Yanlıştan daha kötü bir ayıp bilmeyiz. Güvercin dün Bağdat’a mektup götürdü]

Be-fermûd tâ ber nakîz nuhust

Yeki nâme imlâ nümûdend çust

[İlk olarak karşıdakine çabucak bir mektup yazmasını söyledi.]

Ki ân tîre gerdi ki çün şâm buved

Ne gerd-i sipeh gerd-i ahşâm buved

[Akşamın karanlığında dolaşırken çıkan toz, askerın değil hayvanlarındı.]

Be-bestend ber pây-ı murg-ı diger

Ki Bagdâdiyân râ şeved nâme ber

[Başka bir kuşun ayağını Bağdatlılara mektup götürmesi için bağladılar.]

Çü sultân-ı Bagdâd der nâme dîd

Be-handîd u der ehl-i hengâme dîd

[Bağdat’ın sultanı mektubu gördüğünde, halkta bir koşuşturmaca gördü ve güldü.]

Furû riht ez dürc-i yâkût dür

Ki hest îñ zi tedbîrhâ-yı Timûr...

[Yakut kutusundan inci dökülmek, Timur’un tedbirlerindendir.]

Bu olay Şerefüddîn’e ait manzum Zafer-nâme’de şöyle anlatılmıştır:

Ser îñ sipâh sitâre şumâr

Çunîn râñd der râh kîn râhvâr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

[Yıldız sayısı kadar çok olan askerlerin lideri, yolda böyle at sürdü.]

Ki sâhib-kırân-ı Karahan-nijâd

Be-ilçi-i Bagdâd icâzet çü dâd

[Karahan soylu sâhib-kıran, Bağdat elçisine izin verdi.]

Pes ângâh ferah ferkâm cûy

Be-âheng-i Bagdâd âverd rûy...

[O zaman gönül ehli şah, Bağdat'a yöneldi.]

Be-fermûd tâ her ser ez leşkerî

Pesi kâr âb u şinâ âveri

[Her askerın komutanına, suyun ve yüzmenin peşinde olmasını, buyurdu.

Bered beher deryâ guzeşten Dumeşk

Ki murgâbî âred ber ân kâr reşk...

[Dumeşk'e denizden varılır. Ördekler bu durumu kıskanırlar.]

Mukîmân ân kavm râ pîş h'and

Be-îşân suhenhâ zi her kîş rand

[O kavmin büyüklerini çağırdı. Onlara her mezhepten sözler söyledi.]

Be-pursîd ez îşân şeh-i tâcver

Ki ey kârdânân în bûm u ber

[Taçlı şah, onlara sordu. Ey bu ülkenin iş bilirleri,]

Be-Bagdâd ez mâ haber dâdeyîd

Kebûter bed ancâ firistâdeyîd

[Bağdat'a bizden haber verdiniz mi? Oraya güvercin gönderdiniz mi?]

Be-guftend ân kavm k'ey şehriyâr

Buved rast gû der cihân- rustegâr

[O kavim, ey şehriyar, dünyada kazanan, doğru sözlü olandır, dediler.]

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Ne-dânîm ‘aybî beter ez galat

Kebûter be-Bagdâd di burd-ı hat

[Biz yanlıştan daha kötü bir ayıp bilmeyiz. Güvercin Bağdat’a mektup götürdü.]

Be-fermûd tâ ber nakîz nuhust

Yekî nâme imlâ numûdend çust

[İlk olarak karşıdakine çabucak bir mektup yazmasın söyledi.]

Ki ân tîre merdî çün şâm buved (!)

Zi gerd-i siyeh (!) gerd-i ahşâm buved

[Akşamın karanlığında dolaşırken çıkan toz, askerin değil hayvanlarındı.]

Be-bestend ber bâl-i murg-ı diger

Sûy-ı şehri-i Bagdâd dâdend ser

[Başka bir kuşun ayağını Bağdatlılara mektup götürmesi için bağladılar.]

Kebûter resânîd çun nâme râ

Hunek kerd ân germ hengâme râ

[Güvercin mektubu ulaştırdığında, o sıcak olayı soğuttu.]

Be-küllî dileş lîk teskîn ne-yâft

‘Înân ez hayâ-il nuhustîn ne-tâft

[Gönlü tam anlamıyla sakinleşmedi, ilk düşüncesini yine de dizginlemedi.]

Serân sipeh râ hem âvâz kerd

Be-îşân der meşveret bâz kerd

[Komutanlarla işbirliği yaptı, onlarla konuyu meşveret etti.]

Şerefüddîn’e ait manzum Zafer-nâme’nin son kısmıyla mukayese edildiğinde (Yıldırım Bayezid’in esareti ve Timur’un divanına çıkarılması hikâyesi... Ki bu kısım “*Tırâzende-i in huçeste rakam/Çünîn râned zîbâ kemiyet kalem*” beytiyle başlar) aynen alınmıştır. “*Kayser’in Sultan Mahmud Han’a yakalanışı ve onun Sâhib-kıran’ın huzuruna getirilişi, Sâhib-kıran’ın lütuf ve merhamet edişi*” başlığı ile Hâtifi’nin Timur-nâme’sinde geçen olaylardan hareketle her iki manzume arasındaki ilişki ve keyfiyet benzerliğini

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

görebiliriz. Bu konuyla ilgili Hâtifi'nin Timur-nâme'sinde sözü geçen hikâyenin bir bölümünü nakl edeceğiz:

Zafer pîşe-i îh huçeste sipâh

Bedînsân kuned nakl âverdgâh

[Bu seçkin askerlerin zafer kazanmak görevidir. Savaş meydanı böylece anlatılır.]

Ki sâhib-kırân-ı muzaffer sipâh

Sûy-ı bârgâh âmed ez rezmgâh...

[Muzaffer asker sahibi olan sâhib-kıran, savaş meydanından sarayına geldi.]

Zi kîn hemçünâneş der ebrû girih

Kemân-ı ta'assub henûzeş bizih

[Kininden kaşları çatık, hâlâ taassup düşüncesiyle suçludur.]

Resîdend şehzâdegân-ı kâmyâb

Muzaffer be-dergâh keyvân cenâb

[Mutlu şehzadeler, muzaffer bir şekilde yüce padişahın sarayına ulaştı.]

Beşâret resân serverân sipâh

Be-hıdmet resîdend ez gerd-i râh

[Müjde vererek, ordu komutanları, ayaklarının tozuyla hizmete geldiler]

Sitâdend hânân Cûcî neseb

Giriftend der pîş dest-i edeb...

[Cuci soyundan hanları övdüler. Önünde edeple el bağladılar.]

Gürûhî ez ân hayli ferhunde ahd

Giriftend dñnbâl Kayser be-cehd

[Sözü güvenilir olan bir topluluk, Kayser'in arkasından yürüdü.]

Zi Cengîziyân ejdehâ peykerî

Be-bâzû-yı şemşîr-i ser defterî

[Ejderha gövdeli Cengizlerden, kılıç zoruyla yönetiyordu.]

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Dilîrî ki Mahmûd Han dâşt-nâm
 Ez ân şîr-i merdân tîz ihtimâm
 [O, aslan yürekli ve gayretli o yiğitlerden Mahmud Han adlı
 bir yiğit,]
 Be-Kayser resîd u girifteş 'inân
 Ne şud kâr muncer be-tîg u sinân
 [Kaysere vardı ve dizginini tuttu. Kılıç ve mızrağa ne gerek
 var.]
 Neyâzerd desteş be-ham kemend
 Ne-dîde sezâvâr z'ân sân gezend
 [Savaş gününde onun eli, kimseyi incitmedi. Hak ettiği halde
 kimse ondan zarar görmedi.]
 Resândeş hezber kemânî keyân
 Be-dergâh-ı sâhib-kırân-ı zamân
 [Zamanın sâhib-kırân'ının dergâhında Şaha ciddi olmayan
 bir söz söyledi.]
 Çu sâhib-kırânî haberdâr şevd
 Ki sâlâr-ı Rûmî giriftâr şevd
 [Sâhib-kırân haberdar olduğunda Rumlu komutan
 tutuklandı.]
 Çunîn dâd fermân-ı Hidîv-i cihân
 Ki îñ şeh nemâned be-diger şehân
 [Cihan Hidiv'i, bu şah diğer şahlara kalmasın diye ferman
 buyurdu.]
 Tırâzende-i mesned-i Kayser est
 Neşînende-i taht-ı İskender est
 [O, Kayser'in tahtının süsüdür. İskender'in de tahtına
 oturandır.]
 Nesâzîd ez serzeneş munfa'il
 Ki o hest ez kerde-i hod hacil
 [Kınayarak onu pişman etmeyin. Çünkü o kendi yaptığından
 utanmıştır.]

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 4/7 Fall 2009*

Şevîdeş heme merhem-i cân rîş

Be-i'zâz u ikrâmeş ârîd pîş

[Onun yaralanmış vücuduna merhem olun. Hürmet ve ikramına saygı gösterin.]

Kebûter ki âmed şikesteş be-bâl

Buved besten o bes u bâl

[Kanadı kırık güvercin gelirse eğer, onun kanadını bağlamak çok günahdır.]

Be-'izzet ber o ber guşâid leb

Derûn âverideş zir âh-ı edeb

[İzzetle ona söz söyleyin, saygıyla içeri getirin.]

Ser efrahtendeş be-teşrîf-i hâs

Zi teşrîf-i hâseş umîd-i halâs

[Özel bir karşılamayla baş eğdiler, bu özel karşılamadan dolayı onun ümidi tükendi.]

Dilâver dilîrân-ı Çengîz kîş

Be-âyîn mihmâneş burdend pîş

[Cengiz soyundan yiğitler, misafirlik geleneğine uygun misafirperverlik yaptılar.]

Şeh-i merhamet-kîş be-nüvahteş

Be-şîrîn zebânî ser-efrahteş

[Merhametli şah onu yüreklendirdi. Tatlı dille onu yüceltti.]

Be-envâ'-ı dîlcûi vü ihtirâm

Be-o kerd resm-i mürüvvet temâm

[Çeşitli gönül alıcı sözle ve saygıyla, ona mertçe davrandı.]

Çü ez çehreeş gerd-i haclet feşâned

Zeber dest şehzâdegâneş nişâned

[Yüzünden utanma duygusunu kaldırdı. Onu şehzadelerin bir üst makamına oturttu.]

Kem âyed çunîn kâr ez âdemî

Zi merdüm nekerde kes în merdümî

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

[İnsanoğlunda böyle bir iş az görülür. Kimse böyle bir insanlık da yapmamıştır.]

Çü be-guzeşt çendî ber in dâverî

Be-Kayser-nümûd âsumân yâverî...

[Birkaç gün böylece geçti. Gök Kayser'e yardım etti....]

Timur râ çü şud feth-i iklim-i Rûm

Nemâned intizârî der ân merz u bûm

[Timur Rum iklimini feth ettiğinden o ülkeden bir beklentisi kalmadı.]

Be-Kayser kerem kerd ân bûm râ

Be-o dâd dârâf Rûm râ...

[O ülkeyi Kayser'e bıraktı, Rumun mal varlığını da ona bıraktı.]

İki metinde yer alan destanlar arasındaki belirgin farklar, her iki manzumenin bağımsız olduğunu ortaya koyuyor. Şerefüddîn'in manzumesinde Mahmud Han, Kayser'i atın sırtından indirir ve sıkı bir şekilde bağlar. Hâlbuki Hâtîfî'nin Timur-nâme'sinde Mahmud Han, Kayser'e gelir ve kılıç ve yay kullanmadan atının dizginini tutar ve Şerefüddîn'in rivayetinin tam aksine böyle bir Kayser'e zarar vermenin doğru olmayacağını düşünerek elini bile bağlamaz. Hikâyenin sonu da birbirinden farklıdır. Bayezid'in Timur'u muhatap alması ve onu kınaması Şerefüddîn'in manzumesinde ifade edildiği şekliyle meşhur Zafer-nâmedeki rivayete uygun düşer. (Nizamüddîn-i Şâmî'nin rivayetiyle, bazı ibareler dışında aynıdır.) Hâtîfî'nin Timur-nâme'sinde böyle bir ize rastlanmaz. Hatta "*Bayezid'in yüzünden utanma ifadesini kaldırarak*" bu durumun tam tersi anlatılıyor. Sonuç olarak yazar, Paris Millî Kütüphanesi'nde Suppl. Pers. 1766 numarasıyla kayıtlı nüsha, Hâtîfî'nin Timur-nâme'sinden bir yönüyle ayrılır (gerçi birbirinden iktibasları olsa da) diğer yandan Şerefüddîn Ali Yezdî'nin meşhur Zafer-nâme'sinden ifade ettikleriyle aynıdır. Bu konuda kesin hükmü okuyuculara bırakıyor.

Manzume bu beyitlerle son buluyor:

Hudâyâ be-zât-ı hudâvendiyet

Be-evsâf-ı bî-misl ü mânendiyet

[Ey Allahım Allahlık sıfatınla, eşi ve benzerin olmayan vasıfların adına,]

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Be-medfûn Yesrîb ‘aleyhi’s-selâm

Be-lebbeyk hucâc-ı beytû'l-harâm...

[Yesrib’de metfun olan peygamberin ve Ka’be’de lebbeyk diyen hacıların hürmetine,]

Dü çeşmem zirûy-ı sa’âdet mebned

Zebânem be-vakt-i şehâdet mebned

[Şehadet getirmeden gözlerimi kapama, dilimi bağlama.]

Bizâat ne-y-âverdem illâ ümîd

Hudâyâ zi ‘afvem me-kun nâ ümîd

[Ey Allah’ım af ediciliğinden ümitliyim, beni umutsuzluğa düşürme.]

Garaz nakşist kez mâ bâz mâned...

Derviş İsmâ’il

[Bizden geri kalan bir yazıdır. Derviş İsmail.]

7. Manzum Şâhruh-nâme

Bu manzume Gûreganlı Emir Timur’un oğlu Şâhruh’un saltanatı dönemindeki olayları anlatır. Safevî devleti döneminde yazılmıştır. Ancak onu Moğol ve Timur dönemi manzumeleri arasında zikretmeyi uygun gördük. Aslında Şâhruh-nâme, Hicrî 980 yılında vefat eden Kâsımî lakaplı Mirza Kasım Gunâbâdî’nin hamsesinin bir bölümüdür¹².

¹² Mirza Kasım Gunâbâdî’nin beş nüshasından biri Paris Kütüphanesi’nde olup, şu manzumeleri içerir: Şâhruh-nâme veya Bahadır Şâh’ın saltanatının tarihi, 950 yılında yani Kasımî’nin Leyla ile Mecnun ve Husrev ile Şirin mesnevisinden önce yazılmıştır (2. sayfanın arkası). Şâhruh-nâme Safevî şahı Şâh Tahmasb’a takdim edilmiştir. Şâh-nâme, Safevî şahı Birinci İsmail’in saltanat tarihi olup Şâh İsmail ve veziri Şemsüddîn Muhammed Nur adına yazılmıştır (62. sayfanın ön yüzü). Şâh-nâme Sultan Haydarla ilgili olayları anlatmakla başlar (63. sayfanın ön yüzü) ve şah İsmail’in ölümüyle sona erer. (52. sayfanın arkası). Husrev ü Şirin, Şâh Tahmasb’a takdim edilmiştir. (108. sayfanın arkası). Leyla ile Mecnun yine Şâh Tahmasb’a takdim edilmiştir. Kâr-nâme veya Gûy u Çevgân, yazara göre Paris Millî Kütüphanesi’nde bulunan el yazmaları katalogunun yazarına göre, Firdevsî’yle rekabet amacıyla yazılmıştır. Başlangıcında Safevî şehzadeler, Sam Mirza, Behram Mirza, Şâhruh’un oğulları ve Şâh Tahmasb’ın kardeşlerinden olan Bahadır Han ve Şâh Tahmasb’ın kendisine övgüler yer alır. Bu manzume Şehzadelerin oyunu olan çevganı anlatmaktadır. (171. varagın arka sayfası). Manzumenin başlıkları da manzumdur. Nüsha, 992–993 yıllarında Meşhed’de yazılmış olup 187 varaktır.

Kâsımî’nin Şâhruh-nâme’sinden ayrı 159 varaklık tezhipli bir nüsha da Paris Millî Kütüphanesi’nde mevcuttur. Cuma günü İmparator Ferruh Siyer’in saltanatının ilk yılının yirmi birinci günü Timur İmparatorlarının Kütüphanesi için Hindistan’da

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

8. Kelîm'in Şâhchihân-nâmesi

Bu manzumenin yazılış tarihi de söz konusu dönemin sonlarına doğrudur. Ancak Timurlara ait oluşu sebebiyle onu zikretmemiz gerekiyor.

Zafer-nâme-i Şâhchihân isimli kitap, Ebu Tâlib Kelîm-i Hemedânî tarafından telif edilmiştir. Şair, 1028 yılında Hindistan'a gitmiş, Şâhchihân'ın iltifatına mazhar olarak meliküşşuara unvanını almıştır. Kelim bu Şâh-nâme'yi, Şâhchihân adına yazmıştır. Eserinde Timur'un saltanatının başlangıcından Şâhchihân dönemine kadarki tarihî olayları ayrıntılı olarak Firdevsî'nin Şâh-nâme'sinin vezniyle nazmetmiştir. Bu manzumeye "*Şâhchihân-nâme-i Kelîm*" de denir. Bu manzumenin -muhterem dostum ve âlim Hac Hüseyin Nahcivânî Bey'in şahsî kütüphanesinde bulunan- el yazma nüshasının özellikleri şöyledir:

426 varak, her varak 3 satır- yaklaşık 1440 beyit. Kitabın yazım tarihi Hicrî 1150, yani vefatından doksan yıl sonra yazılmıştır.

Kitabın başında, manzumenin konusuyla ilgili, bu iki beyit zikredilmiştir:

Zi tavsîf-i nüh şâh-ı âfâk gîr

Suhan râ berem bâz ber nüh serîr

[Ufukları tutan dokuz şahı anlatmaktan sözü dokuz tahta götürürüm.]

Zi sâhib-kırân tâ be-sâhib-kırân

Nigârem neseb-nâme-i serverân

[Sahipkırandan sahib-kırana kadar, şahların soy kütüklerini yazarım]

Bu manzume vesilesiyle, Azerbaycan ve halkının medar-ı iftiharî Hac Hüseyin Nahcivânî Bey ve kardeşi Hac Muhammed Nahcivânî'ye teşekkür ediyorum.

Şahchihân-âbâd'da satın alınmıştır. Söz konusu bu nüshaya, Hicrî 1091yılı Ramazan ayı tarih düşürülmüştür.

Kâsımî'nin manzumelerinin nüshaları az değildir. Onlardan bazıları hala basılmaktadır. Bu manzumelerin özelliklerinden haberdar olmak için Kâsımî'nin Şâh-nâmesinin ikinci bölümünde (Bu nüsha Paris'te yoktur) Nevvâb Ali'nin Şâh-nâmesi, Şah Tahmasb'ın saltanatı hakkında Bkz.: Paris Millî Kütüphanesi Farsça El Yazmaları Katalogu C. 3, s. 347-348. sıra sayı numaraları 1828-1829. Britanya müzesi kütüphanesi Farsça El Yazmaları Katalogu C. 2, s. 661.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Firdevsî Şehnamesini taklit edenler yazımıza konu olan birkaç manzumeye sınırlı değildir. Eğer doğu ve batı kütüphaneleri araştırılırsa (Moğol ve Timurular dönemi) tarih manzumelerinin sayısının iki kat daha artacağı muhtemeldir. Bizim kastettiğimiz yalnızca Moğol ve Timurular döneminde saltanat olaylarını anlatan tarihî manzumelerdir.

Firdevsî'nin taklit edilemez eserini taklit etmek günümüze kadar devam etmiştir. Bu taklitçilerden hiç biri Şemsüddîn-i Kâşânî, Hamdullah-ı Kazvînî ve Abdullah Hatifi'den daha iyi bir konuma ulaşamamışlardır. Şeh-nâme'yi son taklit eden kişi, Saba-yı Kâşânî mahlasıyla Şeh-nâme-i Fethali-i Kâşânî'yi yazan kişidir. O, Şâh-nâme veya Kaçar Hanedanı'nın Manzum Tarihi'ni altmış bin beyitte yazmıştır.

Şâhenşâh-nâme'deki şiirler, Firdevsî'nin şiirinden çok farklı olmasına rağmen, Şâh-nâmeyi taklit eden Fethali Han Saba'nın şiirinden daha iyidir. Rıza Kulhan Hidayet ve Şeh-nâmeyi inceleyen diğer kişiler, onun tarzına ve şiirinin mükemmelliğine şahit olmuşlardır. Oryantalistlere göre, Şâhenşâh-nâme-i Sabâ, diğer tarihî manzumelere göre daha iyi özelliklere sahip olmasına rağmen kabul görmemiş ve unutulmuştur. Sonuç olarak Theodore Nold, "*İran millî kahramanlığı*" hakkında yazdığı eserinin sonunda Firdevsî'nin manzumesini taklit ederek yazılmış olan manzumelerin değerini anlatmıştır. Bu manzumeler, görünürde Firdevsî'nin Şâh-nâme'sine biraz benzer ancak muhteva bakımından ondan daha aşağıdadırlar. Bunun yanı sıra Şâh-nâme'nin konumu, Quintus Smyrnaeus'un İlyada ve Homeros'a karşılık gelir.

Birinci Kısımın sonu

Tebriz- Tir-i mâh 1341 *

* Tebriz- (21 Haziran-21 Temmuz) 1974.

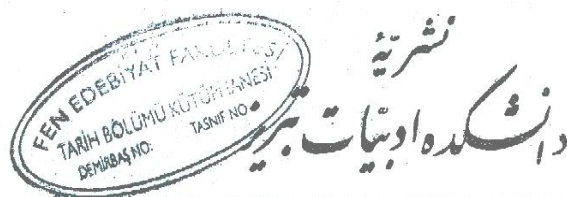
فهرست مقاله‌های این شماره

صفحه	نویسنده	موضوع
۱۴۱	آقای دکتر منوچهر مرتضوی	مقلدین شاهنامه در دوره مغول و تیموری و تاریخ منظوم شمس‌الدین کاشانی
۱۷۶	« حاج حسین نخجوانی	نفوذ زبان و ادبیات فارسی در ترکیه دوره آل عثمان
۱۹۲	« دکتر علی‌اکبر ترابی	جامعه‌شناسی و حیات اجتماعی انسان
۲۰۴		چند سند تاریخی راجع به روابط ایران و فرانسه و ژ. لازار در زمان فتحعلی‌شاه قاجار
۲۱۵	کلمر پرینگل (ترجمه آقای محمدنقی براهنی)	یادگیری اجتماعی و اندازه‌گیری آن
۲۴۹	آقای عبیدالله ابوبیان	«چریک‌های» کردی مانده از شماره چهارم سال سیزدهم
۲۸۵		اخبار

نشریه دانشکده ادبیات تبریز
شماره دوم، سال چهاردهم - تابستان ۱۳۴۱
تک شماره ۳۰ ریال
نشانی: دانشکده ادبیات تبریز - اداره نشریه

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009

۱۳۴۱

تابستان سال

منوچهر مرتضوی

مقلدین شاهنامه در دوره مغول و تیموری و تاریخ منظوم شمس الدین کاشانی

الف - مقلدین شاهنامه در دوره مغول و تیموری

تأثیر از اسلاف و تأثیر در اخلاف در مورد هر يك از آثار بزرگه و مهم ادبی موضوع قابل مطالعه ای بشمار میرود و بوجود آورندگان آن آثار هر قدر مبتکر و مُبدع و واجد نبوغ و قدرت خلاقه باشند مسلماً بهمان اندازه که در شیوه و سبک آیندگان تأثیر میکنند بی بهره از شیوه ها و سبکهای گذشتگان و بی نیاز از مواد و مضامین آثار آنان نیستند. تسلسل و تدریج قانون مسلم و فناپذیر تطوّر ادبی و تحوّل هنری بشمار میرود و اگر چه گاهی ظهور آثار عظیم و استثنائی و شخصیتهای بزرگ و نوایغ ادبی ما را بگمان احتمال و امکان جهش و استثناء مطلق و ابتکار محض می اندازد ولی

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

تعمق در روانشناسی هنری و کیفیت ایجاد و ابداع آثار ادبی از یکسو و تتبع در کیفیت تطوّر و تحوّل ادبیات از سوی دیگر ثابت میکنند که سرّ بوجود آمدن شاهکارهای جاودان و بزرگ ادبی جهانرا درحسن استفاده از موادّ و مضامین و حسن انتخاب جامه و پیرایه‌های مناسب و دل‌انگیز برای آراستن عروس معانی و بالاخره مهارت و استادی در «انتخاب و تکمیل» و توفیق در رعایت کامل قوانین ادبی و هنری (مثل قانون وحدت عمل در بعضی آثار) جستجو باید کرد نه در ابتکار محض و ابداع کامل که منطقی با قوانین ذهنی و روحی و موجبات طبیعت انسانی منافات دارد.

ثبوت تأثیر از اسلاف طبعاً مؤید تأثیر در اخلاف است و بدیهی است که این تأثیر در مورد آثار بسیار مهمّ و شاهکارهای مسلمّ ادبی بامقیاسی عظیمتر و در زمینه‌ای نامحدودتر جلوه‌گری میکند. وقتی که اثری بعلت «ارزش ذاتی» و «قبول عامه» (که بقول مجدد خوافی از اختیار بیرونست) و «آمادگی روحیه اجتماعی برای اقبال بدان» و بالاخره شاید «تصادف» شاهکار شناخته میشود و از زمره آثار بزرگ ملی و ذخایر و یادگارهای قومی محسوب میگردد و اثری باارزش محدود و قابل سنجش ذاتی از پرتو اتکاء بقبول عامه و خاصه ارجی بیکران مییابد و نهالی از آبشخور تعصب و اعتقاد عمومی سیراب میشود و تا آن پایه مایه میگیرد که از مفاخر و مقدّسات يك قوم بشمار میآید طبیعتاً چشم آیندگانرا خیره میکند و اعجاب و ستایش همگانرا بر میانگیزد و مورد استناد عوام و استفاده خواص قرار میگیرد.

جاهلان آنرا نسخه ثانی لوح محفوظ می‌پندارند و عارفان بعنوان سندی از محکمات معارف بشری گرامیش میدارند. مستمعان بر سبیل استفاده از آن سودها میجویند و متکلمان در مقام افاده از آن بهره‌ها می‌اندوزند. چنین اثری خواه ناخواه سر مشق همگان و مورد تتبع و اقتفا واقع میشود. گروهی در مقام محاوره و تکلم از آن تقلید میکنند و گروهی در مقام تصنیف و ترسل بدان تشبه میجویند.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

درست است که معمولاً هیچیک از مقلدان چین شاهکارهایی در منظور خود که ایجاد شاهکاری همپایه شاهکار اصلی و نیل بمقام و موقع و کسب شهرت و نام آفریننده آن شاهکار است هرگز توفیق نیافته‌اند ولی از اهمیت آثاری که اینچنین بوجود می‌آیند و برگنجینه ادبی زبانی می‌افزایند نمیتوان چشم پوشید. پنداری خورشیدی سر بر میزند و از پرتو انوار خود هزاران جرم کدر را نورانی میکند. اگرچه نور و جلای آن اجرام تیره مقتبس از پرتو جرم روشن خورشید است اما زیبایی و مناظر و الوان آن هزاران جرم نور از خورشید یافته نیز دیده تماشاگران را نوازشگر است و آنجا که در تأمل آفتاب خیره میشود ابصار، ساعتی تأمل در آن اقمار و نجوم خالی از لطف و فایده نخواهد بود.

یکی از اشتباهات بزرگ واغماض ناپذیر محققان و منتبعان در ادبیات ایران همینجاست که بندرت دیده از خورشید برگرفته و بسیر در عالمی که در عین حال پست‌تر و تاریک‌تر بودن خالی از تنوع و عاطل از حلیه فواید فراوان نیست پرداخته‌اند. آنجا که پای حماسه بزرگ ملی ایران یعنی شاهنامه فردوسی بمیان آمده ده‌ها اثر قابل اعتنا و توجه بجرم اینکه پا جای پای فردوسی گذاشته و مقلد او شده و بعبارت دیگر خواسته‌اند حماسه ملی یا تاریخی یا دینی بسازند از چشم محقق افتاده‌اند، چنانکه در یک مورد از شصده صفحه کتابی که در این زمینه نگاشته شده فقط صد و چند صفحه اختصاص بشرح بیش از چهل حماسه دارد و بقیه مستقیم یا غیرمستقیم مربوط بشاهنامه یا مواز و مطالب آنست:

کلاه گوشه خورشید چون پدید آید ستارگان بحقیقت فرو نهند کلاه در حالیکه نه جلال و شکوه آفتاب عالم‌تاب مانع از تجلی اختران است و نه سیر در عالم کواکب و مطالعه در لطف و زیبایی نجوم منافی اعتقاد بقدر و ارزش خورشید، بلکه تأمل وافیه و مطالعه دقیق در زوایای عالمی که جلوه وجود و پرتو

حیات خود را مادیون وجود جرم روشن خورشید است راهی مستقیم بسوی درک وسعت دامنه تأثیر و تنوع آثار و نیروی انگیزش و تحریک مؤثر اصلی است .

از این قبیل شاهکارها که مکرراً مورد تقلید دیگران قرار گرفته‌اند و در حقیقت موجب رواج طرز و شیوه‌ای مشخص و مبدأ ایجاد یک سلسله آثار و منشأ نوع مخصوصی در ادبیات ایران قرار گرفته‌اند در درجه اول باید از شاهنامه فردوسی و خمسه نظامی و گلستان سعدی نام برد . بحث در باره حد تأثیر و نفوذ شاهنامه و گلستان در آثار و مؤلفات و مصنوعات سرایندگان و نویسندگان متأخر بحثی زائد بنظر می‌آید و نکته جالب اینجا است که دامنه این تأثیر و نفوذ از مرزهای زبان خواص و حدود ادبیات تجاوز کرده بر زبان عوام نیز بدون محدودیت زمانی و مکانی سایه افکنده است . اینچنین تأثیر و نفوذی با این وسعت دامنه و بسطت زمینه که ظاهراً مخصوص شاهنامه فردوسی و آثار سعدی و غزلیات حافظ است در کشورهای دیگر جهان و مابین دیگر اقوام اگر نایاب نباشد بسیار کمیاب است و تا جائیکه نگارنده آگاهی دارد اگر هم نمونه‌هایی برای تأثیر شگرف ادبی این قبیل آثار در سرزمینهای دیگر و میان اقوام دیگر یافت بشود نفوذ و تأثیر و رواج تا آن حد که مضامین و مطالب و الفاظ و عبارات اثری چاشنی گفتار عامی و عارف و عالم و جاهل و شهری و روستائی و کاسب و سپاهی و دیوانی و در حقیقت نمک هر طعام و بر زبان آخوند مکتبی و واعظ منبری و کاسب بازاری و سوداگر سفری و قصه گوی قهوه‌خانه‌ها روان باشد شاید مخصوص قوم ایرانی و منحصر بهمین چند اثر است .

تحقیق و مطالعه و فحص و تتبع در کیفیت و دامنه تأثیر این شاهکارهای قومی و اسناد ملی در گفتار و افکار و ذوق ایرانی تا آنجا که مربوط بگفتار و ذوق و اندیشه عوام است با همه جالبیتی که دارد بعلاّت در دست نبودن اسناد مکتوب و شواهد پایدار غیر ممکن است ولی چنین تحقیق و تتبعی در زمینه ادبیات و آثار ادبی

می‌رسد و واجب است و وظیفه اغماض ناپذیر محققان و منتبعان ادبیات و تاریخ ادبیات ایران بشمار می‌رود. مثلاً موضوع «گلستان و مقلدین آن»، که کارهای شده در آن باره از حدود اشاره بوجود مقلدی چند و ذکر نام چند کتاب که بتقلید از گلستان سعدی نگارش یافته‌اند تجاوز نمی‌کند، موضوع شایسته‌ای برای تحقیق کامل در زمینه نفوذ شگرف مستقیم و غیرمستقیم این شاهکار ادبی در آثار نویسندگان بعد از سعدی بشمار می‌رود و سزاوار است که یکی از دانشمندان تحقیق در این باره را وجهه همت سازد و موضوع مقلدین گلستان را در زمینه‌های مختلف (که هر یک موضوع بایب جداگانه تواند بود) یعنی تقلید در زمینه ادبی و زمینه عرفانی و تراجم احوال و تذکره اولیا و زمینه هزل و مطایبات و بالاخره تأثیر و نفوذ نثر سعدی در شیوه ترسل مترسلان که شاید مهمترین و وسیعترین بل مفیدترین زمینه تأثیر گلستان باشد مورد مطالعه قرار دهد و گذشته از بحث در علل عدم موفقیت نویسندگان کتابهایی چون روضه خلد مجد خوافی و نگارستان معینی جوینی و بهارستان جامی و پریشان قآنی و ملسان و خارستان و غیره در ایجاد اثری بزرگ و مشهور - باتوجه باینکه شهرت بعضی از این آثار مثل بهارستان و پریشان ابداً مربوط بموفقیت در تقلید از گلستان نیست بلکه ناشی از شهرت نویسندگان آنها یا موضوع خاص کتاب است - و با چشم‌پوشی از اینکه «تقلید نه تأثیر» خود بزرگترین دلیل این شکست و عدم توفیق است مختصات ارزشهای ذاتی لفظی و معنوی این آثار را که در هر حال از مواز تشکیل‌دهنده ادبیات ایران محسوب می‌شوند بشرح باز نماید و سپس بتأثیر مهمتر و جدی‌تر گلستان در شیوه نثر آیندگان و منشآت مترسلان و در حقیقت «تأثیر نه تقلید» از گلستان که بعنوان نمونه خوب آن باید از منشآت میرزا ابوالقاسم قائم مقام ثانی نام برد، بپردازد و کیفیت و دامنه این تأثیر را در مدارک ادبی فارسی نشان دهد و بنظر میرسد که توفیق در چنین منظوری نیازمند طرح مقدمه و افتتاح مدخلی راجع بمختصات

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

گلستان سعدی بشرحتر از آنچه استاد فقید ملك الشعراء بهار در كتاب سبك شناسی خود آورده‌اند باشد؛ و بخصوص در این زمینه عنایت بیشتر بطرح مضامین و تنوع مطالب گلستان و هماهنگی بین لطف مضامین و جالبیت محتویات آن باظاهر دلاویز و جامه زیبای الفاظ و عبارات و تحقیقی مستوفی‌تر در حد ابتکار و کیفیت تکامل نثر سعدی که نقطه کمال و لطافت تحوّل و تطوّر سجع‌پردازی و مقامه‌نویسی و بالاخره شیوه خاص خواجه عبدالله انصاری بشمار میرود لازم مینماید.

شاهنامه فردوسی اگرچه، بعلمت منظوم بودن و احتوا برموادّ و مطالب خاص که کمتر از مطالب گلستان باموارد گوناگون زندگی عادی مناسب و ملایم است، از لحاظ تأثیر غیرمستقیم و کمک بایجاد شیوه‌ای نو در ادبیات فارسی بیای گلستان نمیرسد ولی از لحاظ دیگر یعنی تحریک سرایندگان و شعرا باقتفا و تقلید مقام اوّل را در ادبیات فارسی دارد و بمراتب بیش از گلستان مورد تقلید قرار گرفته‌است و این شگفت آور نیست زیرا اگر در مورد گلستان فقط اشتها و مقبولیت آن مشوق نثرنویسان بتقلید بود در مورد شاهنامه علاوه براین عامل یعنی شهرت و محبوبیت فردوسی و اشتها و مقبولیت شاهنامه دو عامل مهمتر نیز مؤثر بود و طبع آزمایانرا بتقلید از حماسه بزرگ ملی ایران وامیداشت نخست وسعت زمینه نوع حماسه و کثرت مواد حماسه اساطیری و ملی و تاریخی و دینی که مورد استفاده سخنور بزرگ طوس در نظم و تدوین شاهنامه قرار نگرفته بود و دوم عنایت خاص ملوک و سلاطین بشاهنامه و مجذوبیت فوق‌العاده آنان در برابر آثار شگرف حماسه ملی در احیاء مفاخر و مآثر شاهان و پهلوانان و تخلید نام ملوک و سلاطین. این اشتیاق و مجذوبیت از دوراه ظهور و بروز میکرد یکی از راه غبطه بظنانت محمود غزنوی و سیاست نامجوئی او بااستخدام شاعران بزرگ که فردوسی مظهر مسلم آنان شناخته میشد و دیگری از راه رشگمندی به نیک سرانجامی و اقبال پادشاهانی که نام و احوال

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

سال چهاردهم

مقلدین شاهنامه در دوره مغول و تیموری

۱۴۷

و آثارشان در شاهنامه بحلیه تخلید آراسته بود و سرّ اصلی فراوانی مقلدین شاهنامه را در همین نکته اخیر باید جستجو کرد. در هر حال مقلدین شاهنامه را میتوان به سه گروه تقسیم کرد: نخستین گروه شاعرانی بودند که بدوق شخصی و تحت تأثیر جذبه شاهنامه یا بتشویق و اشارت بزرگانی که آرزوی احیاء و تخلید بقیه موان حماسه‌های ملی ایران را داشتند (بعشق تکمیل کار فردوسی و تحت تأثیر جاذبه آن و شاید بامید آنکه نام آنان نیز از برکت نظم حماسه‌ای بلند مخلص شود) بنظم قسمتی از موان پراکنده که فردوسی را بکار نیامده بود کمر بستند. دومین گروه شاعرانی هستند که بامید دریافت پاداشی بزرگ و یا شاید بسائقه حس تملق و بارزوی تقرب شرح احوال و کارهای نمایان یکی از سلاطین یا نیاکان او را برشته نظم کشیده بحضرتش تقدیم داشتند و شاید امید آن داشتند که ممدوح بدیده تنبه و عبرت در داستان بخل و ناجوانمردی محمود غزنوی در حق فردوسی نگریسته بجبران آن دست انعام و بخشش بگشاید و غرق صلات و زر و سیمشان سازد، و بالاخره از گروه شاعرانی باید نام برد که از جانب یکی از پادشاهان که در مقام سنجش، شکوه و جلال و قدرت و وسعت ملک و سلطنت خود را جز فقدان فردوسی و شاهنامه از محمود غزنوی و اغلب شاهانی که نامشان در شاهنامه رفته بود کمتر نمیدید مأمور نظم کارنامه جهانگشائیان و جهانداریه‌های او میگشت.

از این سه قسم مقلدین شاهنامه قسم دوم و سوم یعنی منظومه‌های تاریخی بیش از هر دوره‌ای در دوره مغول و تیموری بوجود آمده است و در این دو دوره دوشادوش نهضت تاریخنویسی نهضت نظم حماسه‌های تاریخی نیز قابل توجه است و از آنجا که اقبال باین نوع منظومه‌ها در دوره مورد بحث در حقیقت دنباله توجّه خاص پادشاهان مغول و تیموری بتاریخ و تاریخنویسی است بهتر است در طبقه بندی این آثار در ضمن آثار و موالید دوره مغول و تیموری بجای توجّه بقالب حماسی و منظوم، مضمون

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009

و محتوی را مورد توجه قرار داده آثار مذکور را نیز شعبه‌ای از تاریخ‌نویسی بشمار آوریم .

باتوجه بآنچه گذشت بوجود آمدن منظومه‌های حماسی تاریخی در دوره مغول و تیموری و اقبال گویندگان بنظم این قبیل منظومه‌ها را باید معلول دو علت بدانیم:

۱- تأثیر نهضت تاریخ‌نویسی اعظم از منظوم و منثور .

۲- این گمان که تجلی مطالب تاریخی بحلیه نظم موجب دوام بقا و سرعت انتشار و وسعت اعتبار آن خواهد شد^۱. متأسفانه این گمان اشتباه و این تصور نابجا بود زیرا بهمان اندازه که تواریخ مهم منثور دوره مغول و تیموری اشتهار و انتشار یافت منظومه‌های تاریخی آندوره حامل و گمنام ماند چنانکه غیر از یک منظومه یعنی منظومه تمر نامه هاتفی، که بنظر نگارنده اشتهار نسبی آن نیز تصادفی بود، دیگر منظومه‌ها حتی نزد خواص جز بنام معروف نیستند.

انصاف باید داد که حماسه‌های تاریخی دوره مغول بیش از حدی که بی‌ارزشی و ابتدال آن منظومه‌ها ایجاب میکرد گمنام و مجهول مانده‌اند و اگر چه باوجود تواریخ معتبری چون جهانگشای و جامع التواریخ و تاریخ و صاف و ظفر نامه‌شاهی و ظفر نامه شرف‌الدین علی یزدی و زبدة التواریخ بایسنغری و غیره که جامع اسناد راجع بدوره

۱- تأثیر مستقیم شاهنامه در انتخاب وزن و سبک منظومه‌های تاریخی دوره مغول و تیموری قطعی است و سر این تأثیر را در «رواج و تداول فوق‌العاده شاهنامه و شاهنامه‌خوانی» و «مقبولیت خاص آن در پیشگاه سلاطین این دوره» باید جستجو کرد. هاتفی در تمر نامه خود راجع به تیمور تصریح کرده که:

پی خوابش افسانه شهنامه بود زخودش کله وز زره جامه بود

اگرچه مضمون این بیت منحصر باخبار مستقیم نیست و از روح کنائی و مضمون کلی آن که بیان جنگجویی و آماده کارزار بودن تیمور است چشم‌پوشی نمیتوان کرد ولی در هر حال انتخاب مضمون «پی خواب افسانه بودن شهنامه» هر دو مدعای منظور را قطعاً و بدون تردید تأیید میکند.

مغول و تیموری و مدارك ارزنده و منثور منظومه‌های تاریخی آندوره بشمار میروند و متمتع تاریخ را از مراجعه بملخصی منظوم و ممسوخ بی نیاز میکنند این گمنامی کاملاً طبیعی مینماید ولی چشم‌پوشی از برخی فوائد تاریخی که احياناً منحصر بهمین منظومه‌هاست و اسنادی که در بعضی از آنها راجع بمطالب و مسائل گوناگون وجود دارد و محقق تیزهوش را در حلّ پاره‌ای مشکلات و روشن ساختن بعض مجهولات سودمند میباشد نادرست بنظر میآید و از اینهمه گذشته این حقیقت که منظومه‌های مورد بحث در مقام سنجش باشاهنامه قدر و ارجی ندارند و سراینندگان آنها درسودای خام مقابله و مسابقه با سخنور بزرگ طوس نقش بر آب روان نگاشته و کشتی بر خشکی رانده‌اند نباید موجب این تصوّر بشود که همه و همه جای آن منظومه‌ها کلاً عاری از لطف ادبی و لطافت و ظرافت شعری و فاقد هر گونه جاذبه و جالبیتی است.

چون منظور از این مقال معرفی یکی از آن منظومه‌ها، که از لحاظ قدمت ارجمند و از حیث اصالت و ارزش مهمتر از دیگر منظومه‌های تاریخی دوره مغول است، میباشد فقط بذکر نام و پاره‌ای مشخصات منظومه‌های تاریخی دوره مورد بحث تاجائیکه معلوم نگارنده است اکتفا میورزد :

۱- جنگیز نامه یا شهنشاہ نامه احمد تبریزی

مشمول بر هیجده هزار بیت و متضمن حوادث تاریخ مغول تا سنه ۷۳۸ هجری. این منظومه بنام سلطان ابوسعید موشح گشته و در بحر متقارب بشیوه شاهنامه فردوسی سروده شده است.

نسخه نفیس خطی این منظومه در ضمن مجموعه چهار منظومه که هر چهار در بحر متقارب سروده شده است تحت شماره Or. 2780 در موزه بریتانیا محفوظ است. نسخه خطی مذکور که شامل ۲۴۳ ورق است بترتیب مشتمل است بر منظومه‌های گرشاسب نامه (ورق ۴۰-۱)، شهنشاہ نامه (ورق ۱۳۲-۴۱)، بهمین نامه (ورق

۱۸۷-۱۳۴) و کوش نامه (ورق ۲۴۳-۱۸۸) و مورخ بتاریخ صفر ۸۰۰ هجری میباشد.^۱

۲- غازان نامه تألیف نورالدین بن شمس‌الدین محمد

مشخصات این منظومه فقط در تاریخ ادبی برون آمده است. بقول برون این منظومه که مثنوی به بحر متقارب و بطرز شاهنامه فردوسی است در سنه ۷۶۳ هجری ساخته شده و هر دو این کتاب‌ها (یعنی شهنشاه نامه احمد تیریزی و غازان نامه مورد بحث) نادر و کمیاب است. از غازان نامه يك نسخه خطی در تملک پروفیسور برون بوده که آنرا بسال ۸۷۳ هجری در تبریز برای کتابخانه سلطان ابوالنصر حسن بگ بهادرخان استنساخ نموده‌اند و آنرا دکتر رضا توفیق که نماینده ادرنه در پارلمان ترکیه بوده در ماه اوت ۱۹۰۹ مسیحی پروفیسور برون هدیه کرده است.^۲

۳- ظفر نامه حمدالله مستوفی

چون برای آگاهی از مشخصات نسخه منحصر بفرد این منظومه عظیم که در بحر متقارب و بتقلید از شاهنامه فردوسی سروده شده مراجعه بمنابعی که خواهیم داد کفایت میکند بتقل مطالبی که بلوشه مستشرق فرانسوی در مقدمه بر تاریخ مغول

۱- برای تفصیل مطالب این کتاب رجوع شود به قسمت دوم از شماره مسلسل ۲۰۱ (ص ۱۳۵) ذیل فهرست نسخ خطی فارسی موزه بریتانیا از شارل ریو. ایضاً رجوع شود بجلد سوم تاریخ ادبی برون (ترجمه بفارسی) ص ۱۲۶. ایضاً حماسه سرائی در ایران از دکتر ذبیح‌الله صفا ص ۱۳۹ که هر دو نفر مطالب راجع باین موضوع را عیناً از فهرست نفیس ریو نقل کرده‌اند. پروفیسور برون درباره ارزش این منظومه میگوید: «ظاهراً... نه از لحاظ تاریخی و نه از حیث شعر امتیاز خاصی ندارد، لیکن اگر بدقت آنرا مطالعه و تجزیه نمایند تحقیقاً اطلاعات مفیدی راجع باین دوره که مورد بحث ماست از آن میتوان استخراج نمود.»

۲- تاریخ ادبی برون، ج ۳ (ترجمه بفارسی) ص ۱۲۷-۱۲۶. برون درباره ارزش این منظومه همان نظری را که درباره چنگیز نامه احمد تیریزی گذشت دارد (رک پاورقی مربوط بچنگیز نامه احمد تیریزی)

در آن باره آورده است اکتفا میکنیم :

« یکی از نویسندگان نیکه در محافل ادبی رشیدالدین وزیر غازان شرکت داشت و از اطرافیان فاضل وزیر و پروردگان سایه حمایت او بشمار میآمد حمدالله بن ابوبکر بن احمد بن نصرالمستوفی القزوینی بود که نام او در تاریخ ادبیات ایران معروفیتی دارد.... زین الدین محمد بن تاج الدین برادر حمدالله یکی از معاونین رشید بود و ظاهراً حمدالله بواسطت او در حلقه ادبی که در پیشگاه وزیر بزرگ تشکیل مییافت پذیرفته شد و طبق اظهار خودش ذوق تاریخ نویسی از برکت شرکت در این مجمع دراو بیدار گردید و این تمایل دراو بوجود آمد که باقتباس از شاهنامه تقلیدناپذیر سخنور بزرگ طوس که خود نسخه ای از آن نوشته بود (ذیل فهرست ریو، ص ۱۷۲) تاریخ عمومی مفصلی از هجرت نبوی تا زمان خود منظوم سازد و در حقیقت حماسه فردوسی را تکمیل کند. اگرچه حمدالله در مقدمه منظومه اش فقط اشاره بتشویق بعضی دوستان میکند ولی گمان میرود که اگر هم در انجام این کار از وزیر رشیدالدین الهام نیافته باشد تحت حمایت او بوده است برای اینکه اساس تاریخ منظوم حمدالله مستوفی همان تاریخ مغول است .

رشیدالدین در حالیکه سلطان محمود غازان شمس الدین کاشانی را مأمور نظم تاریخ مغول کرده بود (در این باره که موضوع این مقاله است بتفصیل بحث خواهیم کرد) نمی توانست رسماً و آشکارا کسی دیگر را بانجام این امر مهم بگمارد ولی محتمل است که حمدالله مستوفی در موقع نظم ظفرنامه تاریخ رشیدی را (قبل از اینکه آن تاریخ پایان رسیده باشد) پیش چشم داشت .

چنین روایتی که حمدالله مستوفی با وزیر رشیدالدین و پسرش غیاث الدین محمد ، که بعداً « تاریخ گزیده » را باو تقدیم کرد، داشت برای اثبات این موضوع که رشیدالدین درباره نقشه مرید خود بی اطلاع نبود کافی بنظر میرسد. شاید بر اثر

۱۵۲

نشریه دانشکده ادبیات تبریز

شماره تابستان

این موقعیت بود که حمدالله مستوفی مجبور شده است احتیاطاً را کاملاً رعایت نکند و همچنین شاید لحن مبهمی که در این بیت از تاریخ منظوم خود دارد برای اینست که بتمام آنچه مدیون وزیر رشیدالدین بود اعتراف نکند:

زتازیک و از سروران مغول بچستم حکایت ز جزو و (ز) کل^۱ ...

تنها نسخه‌ای از این کتاب که در دست داریم (نسخه موزه بریتانیا Or. 2833) محتوی ۷۷۹ ورق، در سنه ۸۰۷ هجری استنساخ شده است یعنی درست در پایان سلطنت تیمور و آغاز سلطنت شاهرخ.

ارزش ادبی این منظومه صفر و کاملاً ناچیز است. قابل توجه است که حمدالله مستوفی بیهوده میکوشد خود را بهای سرمشق بی نظیر و تقلید ناپذیر خود برساند و اینچنین خود را مورد استهزاء قرار میدهد. این منظومه نیز مانند تاریخ منظوم شمس‌الدین کاشانی فردای روز تألیف بوته نسیان افتاد و اگر نهضت دوره تیموری، که آن منظومه‌ها را برای مدت کوتاهی از بوته فراموشی بیرون کشید، نبود کلیه آنها مسلماً امروز از بین رفته بودند.

حمدالله استعداد شاعری خود را انکار میکند و در مورد ارزش و شیوایی اشعار خود تردید دارد و میدانند که مسلماً اشعار او موفقیت و مقبولیت ابیات بلند فردوسی را نخواهد داشت. وقتی که حمدالله دوسوم کار خود را بانجام رسانید یعنی دوثلث ظفر نامه را سرود آنرا بیکسو نهاد و بتألیف یک تاریخ عالم تا سال ۷۳۰ هجری پرداخت. این تاریخ که برخلاف ظفر نامه شهرت دارد و بغیاث‌الدین پسر رشیدالدین وزیر سلطان ابوسعید (پس از مرگ دمشق خواجه) تقدیم شده تاریخ گزیده است. « در مقابل بلوشه که ارزش ادبی این منظومه عظیم (تقریباً ۷۵ هزار بیت)

۱- در فهرست ریو (ذیل، ص ۱۷۳) و همچنین در مقدمه بلوشه بر تاریخ مغول مصراع دوم بصورت « بچستم حکایت ز جزو و کل » آمده است که قیاساً تصحیح شد.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009

سال چهاردهم مقلدین شاهنامه در دوره مغول و تیموری ۱۵۳

را صغر میدانند ریو در فهرست دقیق خود از دقتی که مؤلف نسبت به بیان وقایع و تواریخ ایام بظهور رسانیده است یاد میکند و میگوید از ارزش و فوائد تاریخی این منظومه بهیچوجه نباید غفلت کرد و جلد سوم آن کتاب را برای تاریخ دوره مغول بسیار گرانها تشخیص میدهد. سی هزار بیت از هفتاد و پنج هزار بیت مخصوص تاریخ مغول است که کتاب سوم ظفر نامه را تشکیل میدهد^۱.

۴- تاریخ منظوم مغول از شمس الدین کاشانی

این منظومه موضوع بحث مقاله حاضر است و در باره آن مفصلاً بحث خواهد

شد^۲.

۵- تمر نامه یا ظفر نامه هاتفی

چون منظومه تمر نامه هاتفی معروف تر از دیگر منظومه هائیمست که در دوره مغول و تیموری بتقلید از شاهنامه سروده شده اند و تا کنون بچاپ نیز رسیده است بنقل مطالبی که بلوشه فرانسوی در آن باره در مقدمه خود بر تاریخ مغول آورده است و پاره ای توضیحات اکتفا میورزیم:

« تنها کتاب تاریخ منظومی که از سر نوشت اندوهبار تواریخ منظوم شمس الدین کاشانی و حمدالله قزوینی سلامت جسته است تاریخ تیمور هاتفی است ولی این تاریخ نیز با وجود کمال سبک و بلندی شعرش امروز در ایران حتی نزد کسانی که بتبعات

۱- ذیل فهرست نسخ خطیه موزه بریتانیا، ص ۱۷۴-۱۷۲، شماره مسلسل ۲۶۳. تاریخ ادبی برون، ج ۳ ص ۱۱۸-۱۱۷. حماسه سرائی در ایران ص ۳۳۹-۳۳۷. تاریخ گزیده، چاپ لندن ص ۵. مقدمه بر تاریخ مغول از بلوشه.

۲- درباره این چهار منظومه یعنی چنگیز نامه احمد تبریزی، غازان نامه نورالدین بن شمس الدین محمد، ظفر نامه حمدالله مستوفی و منظومه شمس الدین کاشانی در مقاله «جامع التواریخ و مؤلف واقعی آن» نیز اشارتی رفته است (نشریه دانشکده ادبیات تبریز. شماره اول سال سیزدهم ص ۴۰-۳۹ و ۵۱).

۱۵۴

نشریه دانشکده ادبیات تبریز

شماره تابستان

تاریخ ادبی مشغولند ناشناس است. تیمورنامه یا ظفرنامه شباهتهائی با کار بی توفیق شمس‌الدین کاشانی و حمدالله مستوفی دارد.

عبدالله هاتقی خواهرزاده جامی محتملاً در دوره خود شاعری بود که مثنوی را نیک میسرود. او باقتفا و اقتباس از سبک اسکندرنامه نظامی تاریخ منظومی برای تقدیم بسططان خراسان حسین بایقرا درباره زندگی و تاریخ نیای او امیر تیمور برشته نظم کشید.

هاتقی ظفرنامه شرف‌الدین علی یزدی را بعنوان اساس و مأخذ اصلی تاریخ منظوم خود انتخاب کرد:

ندیدم ز اسکندر نامدار	در اوراق فرسوده روزگار
ز کلک در افشان طرازش کنم	حدیث صحیحی که سازش کنم
ز اسکندر مرده نقل دروغ	نکردم ز افسانه بی فروغ
که بودند سردفتر خاص و عام	سخن آفرینان حسان کلام
بسوی ترنامه ام رهنمای	شدند آن حریفان فرخنده‌رای
بود در خور نامه مانوی	که آن نامور نامه خسروی
ظفرنامه ای یافتم بی دروغ	چو دیدم در آن قصه پر فروغ
بدریا فشان کلک گوهر نثار...	رقم کرد دانای آن روزگار

(پشت ورق ۱۳۷ ، Man. ancien fonds 234)

هاتقی نیز مثل اسلافش در دوره مغول و خود نظامی در اسکندرنامه، میخواست با کار خود شاهنامه تقلید ناپذیر سخنور بزرگ طوس را تکمیل کند و همچنین با انوری رقابت ورزد ولی کار او چنانکه خود نیز بدان معترف است هیچ پاداش دیگری جز یک شهرت بی‌فایده بین فضالای ایران برایش نداشت:

نخستین که فردوسی سحرساز (بلوشه: سحر باز) سخن راز شهنامه بستی طراز

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009

صدفها پراز در شهوار بود	محیط معانی صدف وار بود
سپرده باو مهر بگری همه	بسی بوده بکران فگری همه
سخنهای ارزنده نا گفته بود	گهرهای اندیشه ناسفته بود
نجوید کسی عیب نوباوه نیز	سخن نیز نوباوه بود و عزیز
همه اهل انصاف بودند و هوش	بدونیکرا بر سخن بود گوش
بانعام و احسان سرافرا ختش	شه غزنوی نیز بنواختش
چه برتر که بر کرسی زر نشانند	زبالا نشینانش برتر نشانند
سخن را دهم از تمرنامه زیب	من امروز کز کلک جادو فریب
وزان دست اندیشه را کو تپی	بود کان معنی ز گوهر تپی
نمانده یکی در پس پرده بکر...	بشوهر رسیده عروسان فکر
گرفتند گیتی کران تا کران	ز اولاد آدم دو صاحبقران
یکی ماه توران یکی مهرروس	تمرخان و اسکندر فیلقوس
بوصف سکندر بسی لعل سفت	نظامی که کان سخن را بر رفت
که ریزم گهرها بوصف تمر	بود بحر شعر مرا نیز در
گرا نمایه چون گوهر آفتاب	سخن دارمش همچو در خوشاب
متاعی گرا نمایه تر از سخن	نیامد از این آسمان کهن
که روح الله از مریم کامیاب	سخن زاد ز انسان زام الکتاب
سخن را توان گفت صاحب جمال	بحسن سخن ره نیابد زوال
طفیل سخن ور فرود آمده	سخن ز آسمان کبود آمده
که می گفت اوصاف شاهنشهان	سخن ور نبودی اگر در جهان

۱- هاتفی نفهمیده است که اسکندرنامه نظامی از لحاظ موضوع و مقصود شاعر بهیچوجه طرف مقایسه با تیمورنامه نمیتواند باشد و اصلاً نه موضوع و نه مقصود نظامی در اسکندرنامه نظم تاریخ و یا مدح و وصف کسی نبوده بلکه منظور او احیاء یکی از افسانه‌های کهن بوده است.

۱۵۶ نشریه دانشکده ادبیات تبریز شماره تابستان

زگفتار فردوسی هوشمند بسی نام کاوس و می شد بلند
سخن گر نپرداختی انوری که میگفت از سنجر و سنجری

(پشت ورق ۱۱ بعد , Ancien fonds persan 234)

چنانکه دیدیم بلوشه اعتقاد دارد که «هاتقی مایه تاریخ منظوم خود را از ظفر نامه شرف‌الدین علی یزدی گرفته است». این استنباط بلوشه از این دوبیت هاتقی است که در پایان منظومه آمده :

شدند آن حریفان فرخنده رای بسوی تمر نامه ام رهنمای
چو دیدم در آن قصه پرفروغ ظفر نامه ای یافتم بسی دروغ

این نظر بلوشه قویترین استنباطی است که میتوان از اشاره هاتقی بظفر نامه کرد و مسلماً نمیتوان «تمر نامه یا ظفر نامه» ای را که دانا یان روزگار هاتقی او را بدان راهنمایی کرده اند در مفهوم مطلق «روایات و اسناد راجع به تیمور» گرفت ولی با نبودن تصریح در مورد نویسنده آن «ظفر نامه یا تمر نامه» که سند منشور هاتقی در نظم «تمر نامه» منظوم بود جای تردید بین «ظفر نامه شرف‌الدین علی یزدی» و «ظفر نامه نظام‌الدین عبدالواسع شامی» که ظاهراً اساس و پایه ظفر نامه شرف‌الدین علی یزدی میباشد همچنان باقیست مگر اینکه يك قرینه را رافع این تردید و مؤید استنباط بلوشه تلقی بکنیم و آن قرینه اینست که تمر نامه هاتقی تا پایان زندگی تیمور و جریان وفات او را شامل است در حالیکه ظفر نامه شامی فقط تا وقایع یکسال قبل از وفات او را دربر دارد.

تصور دیگر بلوشه درباره اینک هاتقی در نظم تمر نامه قصد رقابت با انوری را داشته است ناشی از بیتی است که نام انوری در آن آمده است و این تصور بکلی نابهجاست یعنی بلوشه به بیت دیگری که به فاصله پس از آن بیت آمده و در آن نام ظهیر ذکر شده توجه نکرده است و گرنه در می یافت که ذکر نام انوری و ظهیر با اشاره

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009

سال چهاردهم مقلدین شاهنامه در دوره مغول و تیموری ۱۵۷

عام و تصادفی بوده است :

سخن گر نپرداختنی انوری که میگفت از سنجر و سنجری
 قزل ارسلانرا که میگرد یاد ظهیرش ندادی گر از مدح داد

مسلم است که هاتقی در سرودن تمر نامه دوهدف داشت و تحت تأثیر دوشاعر نامدار ایران بود. یکی فردوسی و دیگری نظامی و نه تنها از لحاظ موضوع بلکه از لحاظ سبک و شیوه نظم اشعار نیز گاهی از فردوسی و گاهی از نظامی متأثر شده است. منظومه بنام خدا آغاز میشود و تا ۴۸ بیت ادامه دارد (نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس تحت شماره Ancien fonds persan 234 از پشت ورق ۱ تاپشت ورق ۳).

سپس مناجاتی از پشت ورق ۳ تا روی ورق ۶ آمده که از بعضی ابیات آن میتوان ذوق نامستقیم هاتقی و آثار انحطاط منظومه‌های حماسی آندوره را دریافت :

الهی در طاعتم باز کن بطاعتگم محرم راز کن
 مرا دیده بگشا و بگشاقاب که بینم جمال ترا بی حجاب
 ز آب وضو ساز کن چاره‌ام بپر گرد عصیان زرخساره‌ام
 بکن دستم اندر عبادت دراز دهش پنجه از پنج نوبت نماز
 مکن رخنه در صف طاعت زمن درخت مرا زین چمن بر مکن
 ز روزه لب لقمه جویم ببند در دوزخخت را برویم ببند...

سستی لفظ و رکت معنی در اشعار هاتقی از همین نمونه‌ها کاملاً جلوه گراست. از روی ورق ۶ تا روی ورق ۸ «نعت سرور کاینات محمدعربی صلی الله علیه وسلم و ستایش آنحضرت» و از روی ورق ۸ تا آخر روی ورق ۱۱ «صفت معراج نبی صلی الله علیه وآله وسلم» است که دوسه بیتی از آن نقل میشود :

در آمد ز در پیک فرخنده پی بیکدم ره آسمان کرده طی

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 4/7 Fall 2009

۱۵۸ نشریه دانشکده ادبیات تبریز شماره تابستان

رساندش سلامی زایزد تعال
سفر کرده از امّ هانی سرای
که ای بر تر از هر دو عالم تعال...
باقصی شدش راهبر رهنمای...
فلک و چنان مر کبی تیز داشت
که نه تازیانه نه مهمیز داشت

سستی و پستی این قبیل اشعار را با مقایسه با ابیات بوستان سعدی میتوان دریافت:
شبی بر نشست از فلک بر گذشت بتمکین و جاه از ملک در گذشت... الخ

آنگاه از آخرین بیت روی ورق ۱۱ تاروی ورق ۱۴ علت و مقصود نظم کتاب را شرح داده و در ضمن آن گفته است «در زمان فردوسی سخن نوباوه بود و کسی بر نوباوه عیب نجوید...» و مقصودش اینست که وظیفه او دشوارتر از فردوسی است زیرا اولاً سخنور طوس دنیائی مضمون نو و دریائی گوهر ناسفته در اختیار داشت و عوامل تشویق و ترغیب او نیز از هر حیث جمع بود و بعلاوه اگر فردوسی از عهده انجام مقصود بخوبی بر نیامده چون زبان دری نوباوه بود همه بچشم اغماض در آن مینگریستند و در حقیقت هنر اینست که کسی بتواند مثل هاتقی در روزگاری که مردم انصاف و اغماض ندارند و نکته سنجان شعر شناس «موی از ماست بیرون میکشند و منته روی خشخاش میگذارند» و دقیقه ای از دقایق نقد و انتقاد را فرو نمیگذارند و کان معنی ز گوهر تپی شده و مضمون بکری نمانده است چنین شاهنامه و تهر نامه ای با این فصاحت و بلاغت!! تألیف و تصنیف کند.

مطالبی که از مقدمه و مؤخره منظومه استنباط میشود و اطلاع بر آنها لازم مینماید
بترتیب چنین است:

هاتقی نه تنها در شیوه مثنوی بلکه در قصیده و غزل نیز خود را استاد میداند و بابرزگان قصیده پرداز و غزل سرای ایران کوس رقابت میزند و چنانکه در مقدمه و مؤخره منظومه تصریح میکند در زمان خود شهرتی بسزا داشته و «ز سر حدّ چین تا باقصای روم» جواهر اشعار او بهر مرز و بوم رسیده بوده است ولی مایه شگفتی است

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009

که با اینهمه اشتها و قبول خاطر عوام و خواص از هر گونه صله و جایزه‌ای محروم مانده و همواره « ز فکر معاش سراسیمه‌وار است » ولی با وجود اینهمه محرومیت و سراسیمگی و مشغولیت خاطر « کشیده‌نی کلک او در سخن خط‌نسخ در نسخه‌های کهن » و شاهنامه فردوسی را منسوخ و ختمه نظامی را بیقدر و بی‌ارزش ساخته است. معلوم است که اگر « اندک زمانی فراغی و بکام دل خود دماغی » داشت آنچنان داسخن میداد که سیه‌ر کهن حیران میماند. آنگاه هاتقی با تأثیری خاص و شاید بالحن عنادی میگوید که اگر او مانند فردوسی شایسته مسند و کرسی نیست در عوض ممدوح او از محمود غزنوی بهتر و برتر است زیرا ممدوح او شهزاده است در حالیکه محمود شهزاده نبود و باین ترتیب تلویحاً از ممدوح میخواهد بشاعری که عمر خود را در مدح و وصف تیموریان بسر آورده و جزا شتهاری بیفایده نصیب نیافته عنایتی بیشتر داشته باشد.

آنچه گذشت چکیده مطالبی است که در مقدمه منظومه (نسخه پاریس تا ورق ۱۴)

آمده است .

از ورق ۱۳۷ بعد که آخرین فصل کتاب است تحت عنوان « اتمام این نامه نامی و اختتام این صحیفه گرامی » هاتقی پس از اشاره به « صرافیه پنج گنج »^۱ از رنجهایی

۱- تردیدی نیست که هاتقی قصد تقلید از ختمه نظامی را داشته و خود نیز تصریح به « صرافیه پنج گنج » میکند ولی در اختتام منظومه که از منظومه‌های دیگرش نام برده فقط نام چهار منظومه دیده میشود یعنی: لیلی و مجنون، خسرو و شیرین، هفت منظر و تمر نامه که بجای اسکندرنامه بنظم کشیده است .

نسخ متعددی از منظومه‌های هاتقی در کتابخانه‌های مختلف دنیا وجود دارد چنانکه فقط در کتابخانه ملی پاریس نه نسخه از تمر نامه و یک نسخه شامل چهار مثنوی خسرو و شیرین و لیلی و مجنون و هفت منظر و تمر نامه و یک نسخه مشتمل بر هفت منظر و لیلی و مجنون و شیرین و خسرو (بایوسف و زلیخای جامی و گوی و چوگان محمود عارفی) و یک نسخه تیمور نامه در حواشی اسکندرنامه و آئینه اسکندری نظامی و امیر خسرو دهلوی و یک نسخه هفت منظر و یک نسخه شیرین و خسرو و یازده نسخه لیلی و مجنون و همچنین اشعار پراکنده‌ای از هاتقی در چند جنگ خطی بنظر نگارنده این‌سطور رسیده است .

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009

۱۶۰

نشریه دانشکده ادبیات تبریز

شماره تابستان

که در نظم تمر نامه برده یاد کرده و بر عمر گرانمایه که صرف وصف «شهبازگان تمر» شده افسوسها خورده است:

نی کلکم آفاق را کرد پُر
شب و روز اوصافشان ساختم
بدین و بدینی نپرداختم
نهی دستم اکنون نه دینی نه دین
ز اوصاف شهبازگان تمر
از ایشان نه آن حاصلم شد نه این

اگرچه منبع و اساس این منظومه ظفر نامه منثور بوده است ولی مواد و مطالب تازه بخصوص از لحاظ توجیه قضایا و تعلیل اعمال تیمور و طرز تلقی مخصوص درباره وقایع تاریخی در این منظومه نایاب نیست. در هر حال چون بحث درباره سبک و ارزش ادبی منظومه و بعض نکات تاریخی که از خلال ابیات آن قابل استنباط می باشد از حوصله این مقال بیرونست بدگر چند نکته قناعت می کنیم:

۱- با وجود اینکه تاریخ تیمور یا ظفر نامه هاتقی مشهورترین منظومه تاریخی دوره مغول و تیموری محسوب میشود و هاتقی موفقترین سراینده آن دوره در زمینه حماسه های تاریخی بشمار میرود و چنانکه دیدیم مستشرق فرانسوی منظومه او را به «کمال سبک و بلندی شعر» می ستاید و خود او نیز در این باره ادعا را بجائی رسانده است که میگوید «کشیده نی کلک من در سخن خط نسخ در نسخه های کهن» آثار تقلید مذبحانه از فردوسی و نظامی بدون اینکه اندک توفیقی در این راه بیابد در سر تا سر منظومه دیده میشود. گاهی در بیان مفاخرات و توصیف نبردها میکوشد تا از سلم تقلید فردوسی بسموات سبک بلند شاهنامه صعود کند ولی هنوز در آن هوا گامی چند بالا نرفته فرو می افتد و از بلندی به پستی میگراید یا اینکه یکباره از تشبیه بقضامت سبک شاهنامه بدقت و ظرافت سبک نظامی متمایل میشود ولی در آن طریق نیز در میماید و بنظر میرسد که در آغاز داستانها به تتبع شیوه نظامی راغبتر بوده است.

۲- نکته جالبی که ذکر آن لازم مینماید اینست که هاتقی سفاکیها و خونریزیهای تیمور را آشکارا شرح میدهد و گاهی پس از وصف نهب و کشتار و تخریب

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009

بلاد از طرف سپاهیان صاحبقران درصدد توجیه و تعلیل برمیآید :

زنا بخردی چون که فوشنجیان	ببستند در کین سلطان میان
بیاد فنا رفت چه که چه مه	زنادانی پیشوایان ده
زسلطان بهر جا بلایی رسید	زنادانی پیشوایی رسید
نگردد کسی یارب اندر جهان	گرفتار نادانی مه دهان
بروینه تن گر نبرد آوری	تن خویشتن را بدر آوری

فصل ماقبل آخر کتاب «متوجه شدن صاحبقران بجانب خطای و متغیر شدن مزاج شریف در موضع اترار و عنان تافتن بصوب دارالقرار» است که در ضمن آن امیر تیمور بقول هاتقی علناً در مکالمه بانزدیکانش اشاره بخونریزیهای خود و کشتن گروه کثیری بیگناه کرده میگوید (پشت ورق ۱۳۴ تا روی ورق ۱۳۷) :

درین کاخ فیروزه هفتاد سال	بگردن گرفتم چندین وبال
که غیر از خدایش ندانم حساب	نگنجد در اندیشه خاک و آب
بکشتیم بهر قرار جهان	بسی بیگناه آشکار و نهان
زمال کسان ناروان و روان	ببردم چندانکه بردن توان
زمینی که فرسوده شد زین سپاه	نروید در آن تا قیامت گیاه
بغارت چو راندیم شبذیز را	فراموش کردیم چنگیز را ...
بهر بیشه کاتش افروختیم	تر و خشک آن بیشه را سوختیم

و شگفت آورتر اینست که تیمور برای جبران آن خطاها و ستمها و تلافی آن خونریزیها و بیگناه کشیها تصمیم میگیرد چین و خطای را نیز بخاک و خون بکشد و گروهی دیگر بیگناه بهانه ترویج اسلام و اعدام کفر ازین ببرد :

نخستین بآهنگ چین و خطای	ببندیم بر ناقه هندی درای
بر آریم اعلام اسلام را	نگونسار سازیم اصنام را

۱۶۲ نشریه دانشکده ادبیات تبریز شماره تابستان

بکفار آن سهمگین ناحیت	رسانیم ز اسلام صد عافیت
بایشان زحجت حکایت کنیم	زاعجاز قرآن روایت کنیم
کسی گریخت در آرد شکست	کنیمش بشمشیر حجت پرست

ولی در مرز اتراراجل مهلت نداد که «تمر خان بن خان گردون سریر! خطاهای گذشته جبران و کشتارهای سهمگین را با کشتاری دیگر تکمیل کند و در آنجا در گذشت.

۳- در چند جای منظومه اشاره بخویشی و از یک دودمان بودن چنگیزیان و تیموریان شده و آثار اهتمام باثبات منظور سلاطین تیموری که مایل بودند حکومت تیموری را دنباله امپراتوری مغول و خود را ادامه دهنده و وارث رسالت و سلطنت چنگیز قلمداد کنند دیده میشود و از آن جمله میتوان ورق ۱۴ (روی ورق) که از نسب پدر تمر سخن می‌رود و ورق ۲۶ (روی ورق) از نامه تیمور بوالی خوارزم نام برد که در نامه مذکور از قول تیمور چنین آمده است:

منم وارث تخت شاهان پیش ز نسل قراخان بچنگیز خویش

۶- تاریخ منظوم تیمور از شرف‌الدین علی یزدی

از این تاریخ منظوم که بجز مقارب سروده شده یک نسخه در کتابخانه پاریس تحت شماره Suppl. pers, 1766 محفوظ است. در فهرست نسخ خطی فارسی کتابخانه ملی پاریس (ج ۳ ص ۲۶۶، شماره مسلسل ۱۶۶۹) این شرح بسیار مختصر در باره نسخه مزبور آمده است: «تاریخ منظوم تیمور لنگ در بحر مقارب از شرف‌الدین علی یزدی (متوفی ۸۵۸ = ۱۴۵۴ میلادی) ... این منظومه بقصد رقابت باشاهنامه فردوسی سروده شده و ناچیزترین و پست‌ترین تقلیدهای حماسه فردوسی بشمار می‌رود... نسخه حاضر توسط مردی بنام درویش اسمعیل در نیمه دوم قرن هفدهم میلادی بخط نستعلیق ترکی نوشته شده و دارای ۶۰ ورق ۱۳/۵ × ۲۲/۵ سانتیمتر است».

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009

در شاعری شرف‌الدین یزدی جای شك نیست و تخلص او در شعر «شرف» بوده است چنانکه دولت‌شاه سمرقندی در ضمن طبقه ششم (شماره ۱۰) او را ستوده و نمونه اشعار او را آورده است. پروفیسور برون نیز شاعری او را تأیید میکند و در بعضی جنگ‌ها نیز قطعاتی از او آمده است (چنانکه در جنگی از اشعار فارسی وتر کی که تحت شماره مسلسل ۱۹۷۷ فهرست بلوشه وصف شده است).^۱

اشتهار شرف‌الدین بیشتر بواسطه تاریخ مشهور ظفر نامه او است که آنرا از روی تاریخ دیگری که زماناً مقدم و از لحاظ سبک ساده‌تر و شیواتر است، یعنی ظفر نامه شامی، تألیف بل‌انتهال کرده و از برکت ذوق مغلق پسند ابنای روزگار و شاید تأثیر عوامل دیگر و از آنجمله تقرب در پیشگاه شاهرخ و ابراهیم سلطان منبع اصلی را در بونه عدم شهرت بل‌نسیان افکنده است^۲ ولی «تاریخ منظوم تیمور» شرف‌الدین تاجائیکه نگارنده میدانند تا کنون بکلی ناشناس مانده و در تذکره‌ها و کتب تاریخ بآن اشاره نشده است.

روی ورق اول نسخه پاریس این عنوان نوشته شده است: ظفر نامه فی وقائع

۱- معلومات فشرده‌ای درباره احوال شریف‌الدین علی‌یزدی در فهرست نسخ خطی فارسی موزه بریتانیا (ص ۱۷۳) آمده است. ایضاً رک تاریخ ادبی برون ج ۳ (ترجمه فارسی) ص ۳۸۹-۳۹۳ متن وحاشیه. همچنین رک فرهنگ سخنوران آقای دکتر خیامپور، ذیل «شرف یزدی» ص ۲۹۶.

۲- این نکته استنباط تازه‌ای نیست چنانکه برون در تاریخ ادبی خود و فلیکس تاور Flix Tauer مستشرق چکوسلواکی در تعلیقات و حواشی ظفر نامه شامی (ج ۲ ص XVI) متعرض این نکته شده‌اند. برون در این باره میگوید: شهرت او غالباً در همان کتاب تاریخ اوست و آن تاریخی است مغلق و مطالب مندرج در آن برخلاف آنچه مؤلف ادعا کرده که اقتباس از اوراق و اسناد اصلی و استماع از افراد پیرمردان است که خود شاهد وقایع بوده‌اند ظاهراً بیشتر آن را از کتاب سلف خود نظام شامی اخذ کرده بدون اینکه کم‌وبیش اشاره به مبده آن نموده باشد، و حتی اشعار شعرا و آیات قرآنی آن کتاب را عیناً نقل نموده. معذک کتاب ظفر نامه یزدی بکلی ظفر نامه شامی را تحت الشعاع خود قرار داده و شهرت او را منسوخ و متروک کرده است. ج ۳ ص ۳۹۰.

تیمورلنگ و انساب جغتای تألیف شرف‌الدین علی یزدی الموفی سنه ۸۵۰ (کذا).
 عنوان مذکور در روی ورق اول در حقیقت همان عنوان تاریخ ظفر نامه شرف‌الدین
 است و چنانکه میدانیم بعضی از نسخ خطی ظفر نامه مشتمل است بر مقدمه‌ای در نسب نامه
 خانهای ترك و تاریخ چنگیز خان و اعقاب او تا زمان تیمور و این مقدمه در سال ۸۲۲
 هجری یعنی شش سال قبل از تاریخ تألیف ظفر نامه نگاشته شده است.
 در باره صحت انتساب منظومه بشرف‌الدین و همچنین نام منظومه سخنی بجزم
 نمیتوان گفت ولی آنچه که اظهار نظر در آن باره امکان دارد سستی اشعار وضعف سبک
 منظومه است و میتوان اطمینان داشت که این تیمور نامه منظوم از لحاظ ارزش ادبی یکی
 از پست‌ترین و کم‌ارزشترین منظومه‌های تاریخی آن دوره بشمار میرود.
 نسخه پاریس قسمتی از منظومه اصلی بشمار میرود. نسخه از آغاز و انجام
 ناقص نیست یعنی از ورق اول (پشت ورق) آغاز میشود و بورق ۶۰ (روی ورق) ختم
 میشود ولی بنظر میرسد که ناسخ فقط قسمتی از تمام منظومه را انتخاب کرده و نوشته
 است و گمان نمیرود که این ناقص بودن از آغاز و انجام مربوط باصل منظومه باشد زیرا
 در آغاز منظومه از خطبه و مناجات و نعت نبی و عت سزودن منظومه اثری نیست.
 حرکت تیمور از شهر سمرقند بسوی دشت قبچاق برای سرای سر کوبی طاغیان آن
 سرزمین و مقام کردن او بتاشکنت در فصل زمستان و بیماری و سپس شفا یافتنش آغاز
 نسخه است بدون هیچگونه مقدمه و مدخلی:

نشیننده پشت زین پلنگ	بدینسان کشد تنگ بر خنگ جنک
که صاحب قران مظفر علم	سپهر انتقام ستاره چشم
ز شهر سمرقند کوس رحیل	زد و بست بر پشت
سوی دشت قبچاق آورد روی	بر آن وحشیان دست را
در آن سال فصل زمستان تمام	بقشلاق شد تا شکنش مقام

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 4/7 Fall 2009

قضا را شد از آفت ناگزیر
مراج همایون تغییر پذیر
ز تبخاله آزرده آمد لبش
فتاد آتشی در جهان از تبش
(پشت ورق ۱)

در پایان منظومه داستان اسارت سلطان ایلدرم بایزید و حاضر آوردن او در
پیشگاه تیمور و ملامت کردن تیمور او را آمده است و این آخرین بخش منظومه
بشمار میرود:

چنین راند زیبا کمیت قلم	طرازنده این خجسته رقم
سوی بارگاه آمد از زمگاه...	که صاحب قران مظفر سپاه
کمان تعصب هنوزش بزه	ز کین همچنانش در ابرو گره
مظفر بدرگاه کیوان جناب	رسیدند شهزادگان کامیاب
بخدمت رسیدند از گرد راه	بشارت رسان سروران سپاه
گرفتند در پیش دست ادب...	ستادند خانان جوجی نسب
گرفتند دنبال قیصر بجهت	گروهی از آن خیلی فرخنده عهد
از آن شیر مردان پراهتمام	دلیری که محمودخان داشت نام
فکنند و بیستش بخم کمند	بقیصر رسید و زیشت سمند
که گمتی نخواهد گشادش دگر...	چنان سخت بر بستش آن کینه ور
که اینک رسانند بدخواه را	بشارت رسانید کس شاه را
نداند کسی کاین همان قیصر است	فرو بسته دست و برهنه سر است
بود جور بر مرد مغلوب زشت	بگفتی خدیو مروت سرشت
برو لطف از قهر بهتر بسی	چو دشمن شود زیر دست کسی
ولی جرم بخشی از آن خوشتر است	اگر چه بکشتن عدو در خور است
همان انفعالش اهانت بس است	اهانت چه حاجت اگر او کس است

شمارهٔ تابستان	نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز	۱۶۶
بدی را نکویی بود هردهمی	بدی را بدی ناید از آدمی	
بود بستن بال او بس وبال	کبوتر که آید شکستش بیال	
کنیدش بتاج و کمر سرفراز	دو دستش زهم بر گشائید باز	
نمائید در خدمتش اهتمام	بخلمت بپوشید عیبش تمام	
درون آوریدش زراه ادب	بعزت باو بز گشائید لب	
آنگاه سلوک محبت آمیز و معامله شاهانهٔ امیر تیمور را با ایلدرم بایزید چنین نقل میکند :		

ز تشریف خاصش امید خلاص	سرافراختندش بتشریف خاص
نیارست کردن سوی کس نگاه	چو قیصر در آمد بآن بارگاه
از آن کردهٔ ناصوابش خجل	سرافکنده در پیش و بس متفعل
نشاندش بتعظیم نزدیک خویش	خدییو خطا بخش پاکیزه کیش
نیاید چنان مرحمت از کسی	پرسیدش از روی شفقت بسی
که بی عیب جز خالق پاک نیست	بگفتش مخورغم از این پاک نیست
خدای جهانست بر یک قرار	نماند بکس این جهان پایدار
نه تو داشتی اختیاری نه من	شد آنها که واقع در این انجمن
نگوئی که آنها بفرمان ماست	بدی و نکوئی همه از خداست
نباشد کسی را در آن اختیار	هر آن کاید از نیک و بد در شمار
زما هر چه آید بتدبیر اوست	بدو نیک عالم بتقدیر اوست
ولی ترک انصاف کردن خطاست	صواب و خطا گر نه از پیش ماست
همین باید از خویش دانست و بس	ز شادی و غم هر چه آید بکس
بجز دایه مهر (کذا) در گل نبود	مرا با تو این کینه در دل نبود
کم آید چنین کار از آدمی	نه و دم بتو بارها مردمی

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009

سال چهاردهم	مقلدین شاهنامه در دوره مغول و تیموری	۱۶۷
تو آنرا ولی ترس پنداشتی	در آشتی را با نباشتی ...	
تو بودی گر امروز بر جای من	بسی گفتمی وای من وای من ...	
تو اما بخود فکر بدره مده	غم ورنج ببهوده بر دل منه	
زمن خاطر خویشتن جمع دار	که نارم بتو جز نکوئی بکار	
خجل ایلامم از خود و کار خویش	پشیمان ز کردار و گفتار خویش	
شده از خود و کار خود منحرف	بسپو و خطاکاریش معترف ^۱	

تم تم تم تم

(پشت ورق ۵۸ ببعد)

نکته‌ای که از ذکر آن نمی‌توان صرف نظر کرد شباهت فوق‌العاده بین مطالب و اشعار این منظومه با تمرنامه هاتقی است تا جائیکه در نظر اول تصور میشود که شاید این منظومه قسمتی از تمرنامه هاتقی باشد که با شباهت و از روی بی‌اطلاعی بشرف‌الدین علی یزدی منسوب گشته ولی پس از مقایسه دو متن مسأله پیچیده‌تر میشود و مطلب

۱- این حکایت درباره چگونگی معامله تیمور با بایزید کاملاً مطابقت دارد با آنچه که شرف‌الدین علی در ظفرنامه مشهور خود آورده است و بعضی جزئیات از قبیل بایزید را مخاطب و معاتب ساختن و سرزنش کردن و متذکر شدن که اگر حوادث برعکس واقع میشد وی با تیمور چگونه معامله میکرد و سپس باین سخن بایزید را بمراحم و عفو خود امیدوار ساختن که و اما بشکرانه نصرت و فیروزی که از عنایت مرحمت حق مرا روزی شده درباره تو و مردم تو جز نکوئی نخواهم کرد خاطر آسوده‌داره که عیناً در پایان این منظومه آمده است (ابیاتی که زیر آنها خط کشیده‌ام) شبیه تصادف نیست بلکه حاکی از یکی بودن مؤلف ظفرنامه منثور و تاریخ منظوم و لامحاله دلیل وحدت اسناد و مدارک است (رک ظفرنامه جلد دوم ص ۴۳۹-۴۳۸) چنانکه در ظفرنامه نظام‌الدین شامی نیز عیناً همین روایت با اختلافات عبارتی دیده میشود (چاپ فلیکس تاور، بیروت ص ۲۶۰-۲۵۶)، در حالیکه چنانکه میدانیم ابن‌عربشاه در عجائب‌المقدور (چاپ مصر، ص ۱۳۰ و ۱۳۹) تصریح بمحبوس ساختن بایزید در قفس آهنین کرده است و این عمل خشونت‌آمیز که ابن‌عربشاه آنرا مصرحاً ذکر کرده است با معامله معقول و شاهانه‌ایکه در ظفرنامه شریف‌الدین‌علی و منظومه مورد بحث تأکید شده میبایست تام دارد.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009

بصورت غامض‌تری درمی‌آید یعنی می‌بینیم با وجود اینکه ابیات و مصاریع واحدی در هر دو منظومه وجود دارد اختلاف‌های مهم و تفاوت‌های اغماض ناپذیری، که بهیچوجه نمی‌توان آنها را از نوع اختلاف عادی بین دو نسخه منظومه یا از باب تغییر و تبدیل از طرف نساخ دانست، بچشم می‌خورد و بعلاوه جای ابیات و مصاریع مشترک در دو منظومه بکلی متفاوت است چنانکه در منظومه منسوب بشرف‌الدین این بیت در آغاز داستان اسارت سلطان ایلدرم بایزید آمده است:

طرازنده این خجسته رقم چنین راند زیبا کمیت قلم
در حالیکه مصراع اول همین بیت با تغییر کلی در مصراع دوم در آغاز فصل دیگری از تمرنامه هاتقی دیده میشود:

طرازنده این خجسته رقم چنین راند در فتح نامه قلم
در داستان توجه نمودن صاحب قران نصرت‌شعار بجانب دارالخلافه بغداد هاتقی چنین گفته است:

طرازنده داستان کهن	چنین شد حلی بندبکر سخن...
با آهنگ بغداد شد ره نورد	بر آورد از آن کوی گردنده گرد
چنین حکم شد کز ضعیف وقوی	دو مشک از پی کار دریا روی
ببندند بر خنک وادی نورد	که از روی دریا بر آرند گرد...
چنین گفت با مردم آن دیار	که شد راستگودر جهان رستگار
کبوتر که مرغی بود نامه بر	زما کرده بغدادیانرا خبر
ندیدند از راستی چون گزیر	بگفتند آری شه دلپذیر
ندانیم عیبی بتر از غلط	کبوتر به بغداد دی برد خط
بفرمود تا بر تقیض نخست	یکی نامه املا نمودند چمت
که آن تیره گردی که چون شام بود	نه گرد سپه گرد احشام بود

سال چهاردهم مقلدین شاهنامه در دوره مغول و تیموری ۱۶۹

به بستند بر پای مرغ دگر	که بغدادیانرا شود نامه بر
چو سلطان بغداد در نامه دید	بخندید و در اهل هنگامه دید
فرو ریخت از درج یاقوت در	که هست این زتدیرهای تمر...
همین حکایت در ظفر نامه منظوم منسوب	به شرف الدین چنین آمده است :
سر این سپاه ستاره شمار	چنین راند در راه کین زاه واز
که صاحب قران قراخان نژاد	بایلچی بغداد اجازت چو داد
پس آنگاه فرخ فرکام چوی	بآهنگ بغداد آورد روی...
بفرمود تا هر سر از لشکری	پس کار آب و شنا آوری
برد بهر دریا گذشتن دوشک	که مرغابی آرد بر آن کارشک...
مقیمان آن قوم را پیش خواند	بایشان سخنها زهر کیش راند
پرسید از ایشان شه تاجور	که ای کاردانان این بوم ویر
بغداد از ما خیر داده بید	کبوتر بدانجا فرستاده بید
بگفتند آن قوم کای شهریار	بود راستگو در جهان رستگار
ندانیم عیبی بتر از غلط	کبوتر ببغداد دی برد خط
بفرمود تا بر تقیض نخست	یکی نامه املا نمودند چست
که آن تیره مردی چون شام بود (!؟)	ز گرد سیه (!) گرد احشام بود
ببستند بر بال مرغ دگر	سوی شهر بغداد دادند سر
کبوتر رسانید چون نامه را	خنک کرد آن گرم هنگامه را
بکلی دلش لبیک تسکین نیافت	عنان از خیال نخستین نتافت
سران سپه را هم آواز کرد	بایشان در مشورت باز کرد

از مقایسه آخرین قسمت ظفر نامه منظوم منسوب بشرف الدین که عیناً درج شد (داستان اسارت سلطان ایلدرم بایزید و حاضر آوردن او در پیشگاه تیمور... که با

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009

بیت «طرازنده این خجسته رقم چنین راند زیبا کمیت قلم» آغاز میشود) با همان داستان که تحت عنوان «گرفتاری قیصر بدست سلطان محمودخان و آوردن او را پیش صاحب قران زمان و نشستن صاحب قران بر مسند لطف و مرحمت» در تمر نامه هاتقی آمده است بخوبی میتوان رابطه وحد و کیفیت شباهت دو منظومه را دریافت و ما برای تتمیم فائده قسمتی از آن داستانرا از روی تمر نامه هاتقی نقل میکنیم :

ظفر پیشه این خجسته سپاه	بدینسان کند نقل آورد گاه
که صاحب قران مظفر سپاه	سوی بارگاه آمد از رزمگاه...
ز کین همچنانش در ابرو گره	کمان تعصب هنوزش بزه
رسیدند شهزادگان کامیاب	مظفر بدرگاه گیتی جناب
بشارت زسان سروران سپاه	بخدمت رسیدند از گزد راه
ستادند خانان جوجی نسب	گرفتند در پیش دست ادب...
گروهی از آن خیل فرخنده عهد	گرفتند دنبال قیصر بجهت
ز چنگیزیان ازدها پیکری	بیازوی شمشیر سردفتری
دلیری که محمودخان داشت نام	از آن شیرمردان تیز اهتمام
بقیصر رسید و گرفتش عنان	نشد کار منجر به تیغ و سنان
نیازرد دستش بنخم کمند	ندیده سزاوار زان سان گزند
رساندش هزبر کمانی کیان	بدرگاه صاحب قران زمان
چو صاحب قرانی خبردار شد	که سالار رومی گرفتار شد
چنین داد فرمان خدیو جهان	که این شه نماند بدیگر شهان
طرازنده مسند قیصر است	نشیننده تخت اسکندر است
نسازید از سرزنش منفعل	که اوهست از کرده خود خجل
شویدش همه مرهم جان ریش	باعزاز و اکرامش آرید پیش

سال چهاردهم	مقلدین شاهنامه در دوره مغول و تیموری	۱۷۱
کبوتر که آمد شکستش بیال	بود بستن بال او بس و بال	
بعزت بر او بر گشائید لب	درون آوردش ز راه ادب	
سرافراختنش بتشریف خاص	ز تشریف خاصش امید خلاص	
دلاور دلیران چنگیز کیش	بآیین مهمانش بردند پیش	
شه مرحمت کیش بنواختش	بشیرین زبانی سرافراختش	
بانواع دلجوئی و احترام	باو کرد رسم مروت تمام	
چواز چهره اش گرد خجالت فشانده	ز بر دست شهزادگان نشاند	
کم آید چنین کار از آدمی	ز مردم نکرده کس این مردمی	
چو بگذشت چندی بر این داوری	بقیصر نمود آسمان یاوری ...	
تمر را چو شد فتح اقلیم روم	نماند انتظاری در آن مرز و بوم	
بقیصر کرم کرد آن بوم را	باو داد دارائی روم را ...	

اختلافات بارزی که از لحاظ اساس جریان داستان در دو متن دیده میشود جز بپذیرفتن استقلال دو منظومه قابل توجهیه نیست. در منظومه شرف الدین محمودخان قیصر را زیشت سمنند میافکند و بخم کمند چنان سختش می بندد که پنداری خیال گشادن ندارد در حالیکه در تمر نامه هاتقی همان محمودخان بقیصر رسیده بدون اینکه کار منجر باستعمال تیغ و سنان شود عنانش را میگیرد و از طرف دیگر درست بر خلاف روایت شرف الدین چنان قیصری را سزاوار گزند و تخفیف آزردهن بخم کمند ندیده از بستن دستش خودداری میکند. پایان داستان نیز بکلی متفاوت میباشد و از مخاطب و معاتب ساحتن تیمور بایزید را و سرزنش کردن او که در منظومه منسوب بشرف الدین آمده و چنانکه اشاره کردیم کاملاً مطابق روایت همو در طفر نامه مشهور است (عیناً طبق روایت نظام الدین شامی با اختلاف عبارتی) در نمر نامه هاتقی اصلاً اثری نیست بلکه تصریح بصد آن یعنی «از چهره بایزید گرد خجالت افشانندن» شده است. در هر حال

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009

۱۷۲

نشریه دانشکده ادبیات تبریز

شماره تابستان

نگارنده از مجموع آنچه گذشت فقط نتیجه میگیرد که نسخه محفوظ در کتابخانه ملی پاریس تحت شماره Suppl. pers. 1766 از یکسو غیر از تمر نامه هاتقی است (اگرچه یکی از دیگری اقتباساتی دارد) و از سوی دیگر روایات آن کاملاً مطابقت دارد با آنچه که شرف الدین علی یزدی در ظفر نامه مشهور خود آورده است و قضاوت قطعی را در این باره بخواننده محترم وامیگذارد.

منظومه باین ابیات ختم میشود :

خدایا بذات خداوندیت	باوصاف بی مثل و مانندیت
بمدفون یثرب علیه السلام	بلبیک حجاج بیت الحرام ...
دو چشمم ز روی سعادت میند	زبانم بوقت شهادت میند
بضاعت نیاوردم الا امید	خدایا ز عقوم مکن نا امید

غرض نقشیست کز ما بازماند ...

درویش اسماعیل

۷- شاهرخ نامه منظوم

این منظومه که راجع بحوادث سلطنت شاهرخ پسر امیر تیمور گورکان است در عهد سلطنت صفویه سروده شده ولی بمناسبت موضوع ذکر آنرا در ضمن منظومه های تاریخی دوره مغول و تیموری لازم دیدیم. شاهرخ نامه در حقیقت جزو خمسه میرزا قاسم جنابادی (= گنابادی) ملقب بقاسمی متوفی در حدود ۹۸۰ هجری بشمار میرور^۱.

۱- نسخه ای از مجموعه پنج مثنوی میرزا قاسم گنابادی که در کتابخانه ملی پاریس وجود دارد و بنظر نگارنده رسیده است مشتمل بر منظومه های زیر است :

شاهرخ نامه یا تاریخ سلطنت شاهرخ بهادر که بسال ۹۵۰ یعنی بعد از نظم شاهنامه لیلی و مجنون و خسرو و شیرین قاسمی سروده شده است (پشت ورق ۲). شاهرخ نامه بشاه طهماسب صفوی تقدیم شده است. **شه نامه** که تاریخ سلطنت شاه اسمعیل اول صفوی است بنام شاه اسمعیل و همچنین وزیر شمس الدین محمدنور (روی ورق ۶۲). شاهنامه با شرح حوادث مر بوط سلطان حیدر (روی ورق ۶۳) آغاز و برگ شاه اسمعیل ختم میشود (پشت ورق ۵۲).
خسرو و شیرین که بشاه طهماسب صفوی تقدیم شده (پشت ورق ۱۰۸). لیلی و مجنون که

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009

۸- شاهجهان نامه کلیم

تاریخ سروده شدن این منظومه نیز مؤخر بر دوره مورد بحث است ولی بمناسبت موضوع و مربوط بودن به تیموریان نام بردن از آن لازم مینماید .

کتاب « ظفر نامه شاهجهان » تألیف ابوطالب کلیم همدانی است که در سنه ۱۰۲۸ بهندوستان رفته مورد التفات شاهجهان واقع و بلقب ملک الشعرا بی مفتخر شده است. کلیم این شهنامه را بنام شاهجهان سروده و تاریخ تیموریان را از ابتدای سلطنت تیمور تا شاهجهان مفصلاً بوزن شاهنامه فردوسی بنظم آورده است . این منظومه را «شاهجهان نامه کلیم» نیز میگویند. مشخصات نسخه خطی این منظومه که بنظر نگارنده رسیده است و متعلق بکتابخانه شخصی دوست محترم و دانشمند مکرم آقای حاج حسین نخجوانی میباشد از اینقرار است :

همچنین بشاهطهماسب تقدیم شده است. کارنامه یا قوی و چو گمان که بقول نویسنده فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی پاریس بزم رقابت با فردوسی سروده شده و در آغاز آن اشعاری در ستایش شاهزادگان صفوی سام میرزا ، بهرام میرزا پسران شاهرخ و برادران شاهطهماسب بهادرخان و همچنین خود شاهطهماسب بچشم میخورد این منظومه شامل وصف چوگان بازی این شاهزادگان است (پشت ورق ۱۷۱). عناوین منظومه نیز منظوم است . نسخه در سالهای ۹۹۳-۹۹۲ در مشهد نوشته شده است و دارای ۱۸۷ ورق است .

نسخه مستقلی از شاهرخ نامه قاسمی نیز در ۱۵۹ ورق با جدول کشیهای مذهب در کتابخانه ملی پاریس وجود دارد که روز جمعه، بیست و یکمین روز از اولین سال سلطنت امپراتور فرخ سیر برای کتابخانه امپراتوران تیموری هندوستان در شاهجهان آباد خریداری شده است . نسخه مذکور مورخ بتاريخ ماه رمضان سال ۱۰۹۱ هجری است .

نسخ منظومه های قاسمی کمیاب نیست و بعضی از آنها نیز تا کنون بچاپ رسیده است. برای آگاهی از مشخصات این منظومه ها و همچنین قسمت دوم شهنامه قاسمی (که در نسخه پاریس وجود ندارد) یعنی شهنامه نواب عالی درباره سلطنت شاهطهماسب رک :

فهرست نسخ خطی فارسی کتابخانه ملی پاریس، ج ۳ ص ۳۴۸-۳۴۷ شماره های مسلسل ۱۸۲۸ و ۱۸۲۹. فهرست نسخ خطی فارسی کتابخانه موزه بریتانیا، ج ۲ ص ۶۶۱ .

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009

۴۲۶ ورق، هر ورق ۳۴ سطر - تقریباً ۱۴۴۰ بیت. تاریخ تحریر کتاب، ۱۱۵۰ هجری یعنی تقریباً نودسال پس از وفات سراینده است.

درباره موضوع منظومه این دوبیت را از مقدمه کتاب ذکر میکنیم:

ز توصیف نه شاه آفاق گیر سخن را برم باز بر نه سریر

ز صاحبقران تا بصاحبقران نگارم نسب نامه سروران

بمناسبت ذکر این منظومه اغتنام فرصت کرده از لطف و کرامت آقای حاج

حسین نخجوانی که خود و برادر دانشمندشان آقای حاج محمد نخجوانی بحق مایه

آبروی آذربایجان و سر بلندی مردم این سامان بشمار میروند سپاسگزاری میکنم.

تقلید از شاهنامه فردوسی و رهروی در طریقی که شهرت و افتخار فردوسی و نام و مقام بلند شاهنامه در ادبیات فردوسی گشود منحصر به همین چند منظومه نیست و شاید تعداد منظومه‌های تاریخی همین دوره (دوره مغول و تیموری) نیز در صورت تحقیق بیشتر و جستجوی کاملتر در خزائن و مخازن کتابخانه‌های شرق و غرب تا دو برابر آنچه مذکور افتاد بالا رود. البته منظور ما فقط آن منظومه‌های تاریخی است که در دوره مغول و تیموری در باره حوادث و وقایع ایام سلطنت پادشاهان این دو سلسله بنظم آمده است. کار تقلید از حماسه تقلیدناپذیر فردوسی همچنان تا روزگار ما ادامه یافت و از این مقلدین هیچکدام سر نوشتی بهتر و توفیقی بیشتر از آنچه نصیب شمس الدین کاشانی و حمدالله قزوینی و عبدالله هاتفی شد نداشته‌اند. آخرین مقلد قابل ذکر شاهنامه فتحعلی کاشانی متخلص به صبا کاشانی شاعر دربار فتحعلیشاه است که شاهنشاه نامه یا تاریخ منظوم سلسله قاجار را در شصت هزار بیت سروده است.

اشعار شاهنشاه نامه با همه فاصله‌ای که از شعر فردوسی دارد از شعر اسلاف فتحعلیخان صبا که از شاهنامه تقلید کرده‌اند بلندتر میباشد و رضاقلیخان هدایت و دیگر کسانی که توانسته‌اند شاهنشاه نامه را تصحیح بکنند بر علو سبک و کمال شعر آن گواهی داده‌اند ولی آنچنانکه یکی از خاور شناسان گفته است حتی وجود این

سال چهاردهم مقلدین شاهنامه در دوره مغول و تیموری ۱۷۵

محاسن و مزایا و رجحانی که شاهنشاه نامه صبا نسبت بدیگر منظومه‌های تاریخی دارد نتوانسته است از افتادن این منظومه بزرگ در بوتۀ نسیان و عدم قبول عامه جلوگیری کند. بالاخره چنانکه تئودور نلد که در پایان تحقیق پراج خود درباره «حماسه ملی ایران» ذکر کرده است ارزش منظومه‌هایی که بتقلید شاهنامه فردوسی سروده شده، و ظاهراً اندکی شبیه بشاهنامه فردوسی و از لحاظ محتوی بسیار پست‌تر از آن میباشد، در قبال شاهنامه درست مثل مقام حماسه Quintus Smyrnaeus در مقابل ایلیاد هم است.

پایان قسمت اول

تبریز- تیرماه ۱۳۴۱